

Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer Radničkoga prijatelja (1874. - 1875.)

Kezić, Valentina

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:605712>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-20**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij povijesti i hrvatskog jezika i književnosti

Valentina Kezić

**Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer
Radničkoga prijatelja (1874.-1875.)**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2020.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij povijesti i hrvatskog jezika i književnosti

Valentina Kezić

**Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer
Radničkoga prijatelja (1874.-1875.)**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2020.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Valentina Karić 0122221900
ime i prezime studenta, JMBAG

U Osijeku, 8. rujna 2020.

Sažetak

U kontekstu zamjetnije industrijalizacije i kapitalističke proizvodnje te formiranja radničkoga pokreta u postnagodbenoj Banskoj Hrvatskoj rad nastoji prikazati nastanak i djelovanje prvoga dvojezičnoga općeradničkog lista – *Radničkoga prijatelja* (*Der Arbeiterfreund*). Rad je vremenski određen 1868. godinom kao godinom sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe i 1875. godinom kao godinom prestanka izlaženja samoga lista. Primjenjujući teorijske postavke historije novinarstva rad je nastojao analizirati i prikazati sadržaj i strukturu lista. Pritom, namjera je bila utvrditi kakav su značaj urednici *Radničkoga prijatelja* pridavali važnim pitanjima poput obrazovanja i udruživanja radništva. Analizom sadržaja i asimetričnom poredbenom metodom nastojalo se ustanoviti i kakav je stav list, odnosno njegovo uredništvo i suradništvo, zauzimalo po pitanju zapošljavanja žena u industriji te jesu li ili nisu dijelili iste stavove s bečkim tipografima. Komparacijom se nastojalo zaključiti i je li list imao vlastitu uređivačku politiku ili je pak, slijedio modele uređivanja stranih radničkih listova. Oslanjajući se na pojedine metodološke postavke historije odozdo te historije ideja i intelektualne historije, rad je nastojao istražiti i teorijske, odnosno idejne aspekte programa lista kao i stavova uredništva i suradništva. Pri pisanju rada primarno je korištena dostupna sekundarna stručna literatura kao i digitalizirani tisak. U radu se dolazi do zaključka kako je *Radnički prijatelj* bio indikator upućenosti zagrebačkog, odnosno hrvatskog radništva u suvremena teorijska promišljanja i aktivističke prakse prisutne u europskom radničkom pokretu u kontekstu Prve internacionale. Također, istraživanjem se utvrdilo i kako je list slijedio uređivačke modele stranih radničkih listova.

Ključne riječi: radnički pokret, Banska Hrvatska, *Radnički prijatelj*

Sadržaj

1. Uvod	6
1.1 Izvori i teorijsko-metodološka polazišta rada	9
1.2 Pregled dosadašnjih istraživanja	14
2. Banska Hrvatska u postnagodbenom razdoblju (1868.-1875.)	20
2.1 Počeci industrijalizacije	22
2.2 Socijalno-ekonomski položaj radništva.....	26
3. Javne rasprave i publicistička djelatnost o socijalnom pitanju (1869.-1875.)	30
4. Počeci radničkoga pokreta u Banskoj Hrvatskoj	39
5. Osnivanje <i>Radničkoga prijatelja</i> / <i>Der Arbeiterfreunda</i> (1874.-1875.)	50
5.1 Program lista	53
5.2 Struktura lista.....	58
6. Analiza sadržaja <i>Radničkoga prijatelja</i> (<i>Der Arbeiterfreunda</i>)	62
6.1 <i>Znanje je moć</i> : obrazovanjem do stvaranja klasne svijesti	62
6.2 <i>Složni – biti ćemo množni!</i> : udruživanjem do političke emancipacije	67
6.3 <i>Žena u industriji</i> : problem konkurencije na tržištu rada	73
7. Zaključak.....	80
8. Popis literature.....	82

1. Uvod

U drugom dijelu poznate trilogije „dugog“ devetnaestog stoljeća, knjizi *Doba kapitala*, Eric Hobsbawm ističe kako se „zahvaljujući željeznici, parobrodu i telegrafu geografski doseg kapitalističke privrede naglo povećao kao i gustoća poslovnih pothvata, a čitava je zemaljska kugla bila uključena u kapitalističku privredu“.¹ Nešto slikovitije, William Whewell, rektor Trinity Collegea u Cambridgeu, industrijalizaciju je sredinom 19. stoljeća opisao kao „veliku lokomotivu koja je jurila na tračnicama civilizacije“.² Što se tiče prostora Banske Hrvatske³ počeci zamjetnije industrijalizacije, a samim time i kapitalističke proizvodnje, počinju se uočavati krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća. Uzimajući u obzir urbana središta, njihove su se posljedice očitovale i u promjeni strukture urbanog stanovništva, odnosno u pojavi novih društvenih slojeva poput privredne elite i industrijskog radništva. Proces intenzivnije industrijalizacije bio je popraćen i modernizacijskim reformama bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.) na upravnom, sudbenom, prosvjetnom i društvenom planu čiji je nositelj postala građanska privredna elita. Industrijalizacija je imala veliki utjecaj i na ekonomski položaj radništva pri čemu je dolazilo do sve većeg isticanja nezadovoljstva i borbe radništva za bolje radne uvjete. Osim navedenog, utjecaj je, kako ističe Asa Briggs, „industrijske revolucije na način života, razmišljanja i osjećanja ljudi bio veći od utjecaja većine političkih revolucija i nikada nije bilo, niti je moglo biti, jednoznačnog odgovora o domašaju njenih posljedica“.⁴

Razdoblje 1860-ih i 1870-ih godina obilježeno je, osim ratovima, društveno-političkim promjenama u različitim europskim državama, također i sve većim širenjem liberalnih, socijalističkih i komunističkih ideja. Na širenje primjerice socijalističkih i komunističkih ideja utjecale su u promatranom razdoblju Prva internacionala i Pariška komuna. Takve ideje nisu zaobišle ni prostor Banske Hrvatske.⁵ O „duhu vremena“ svjedoči i članak bečkog dopisnika u

¹ Eric Hobsbawm, *Doba kapitala (1848.-1875.)*, (Zagreb: Školska knjiga, 1989.), 34.

² Prema: Asa Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, (Zagreb: Barbat, 2003.), 193.

³ Prostor Banske Hrvatske predstavljao je posebno političko područje s ograničenom autonomijom koje je uključivalo 3 hrvatske županije (Zagrebačku, Križevačku i Varaždinsku) i 3 slavonske županije (Virovitičku, Požešku i Srijemsku županiju). Tomislav Markus, „Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija od 1790. do 1918.: Osnovne smjernice političke povijesti“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, (Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016.), 4. U ovom radu koristit ću većinom pojam Banske Hrvatske umjesto pojmova Hrvatske i Slavonije.

⁴ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 193.

⁵ Pojam komunizam kao i djelovanje Karla Marxa hrvatskom su tisku bili poznati još od 1845. godine. Što se tiče distinkcije pojma socijalizam i komunizam, Matko Globačnik navodi kako je hrvatski tisak, prije svega zagrebački,

Narodnim novinama iz 1870. godine. Na pitanje je li treća četvrtina 19. stoljeća, odnosno 19. stoljeće, razdoblje „prosvjete, napretka i civilizacije“, on odgovara ovako:

„I jeste i nije. Žalostno priznavanje, da se o svih ljudskih prednostih i nedostacih, vrlinah i manah, to isto reći može. Propovijedaj u knjizi, izpovijedaj u duši jednakost i bratstvo, a odlikuj prsi ordeni, tko najgroznije ljudomorne sprave izmišlja. Socijalizam, komunizam, savez narodah, osnove obćega, trajnoga mira stavlja na papir, a s druge strane zbog ništavih uzroka povedi rat, pa razori, popali, umori, uništi spomenike, koje su ti viekovi ostavili, da se i nje poštovati učiš. Jedan drugog poučavamo i hvastamo se liberalimi načeli, a ovamo radimo o aneksijah; priznajemo gospodstvo razuma, hvalimo se napredkom fiziologije i anatomije, a ovamo glasamo za nepogrješivost smrtnoga čovjeka; pišemo debele knjige o konačnom ukinuću pauperizma, a svi, svimi mogućimi sredstvi jedan od drugoga otimamo – itd. – Krasan zaista izgled civilizacije i prosvjete, pa i opet stoji, da u vieku prosvjete živimo i da napredujemo. Sve je jasno i razumljivo, kad s one strane uzmemo, s koje nam naša priroda nalaže da uzmemo. Vječnog mira, poštene demokracije i pravednoga socijalizma biti neće kao što ga nikad nije ni bilo.“⁶

Iz citiranog odlomka vidljivo je kako je autor teksta izdvojio razne proturječnosti vremena o kojemu piše i u kojemu živi. Njegov stav odaje ciničnost prema napretku, ali i pesimističnost prema boljoj budućnosti.

Treću četvrtinu 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj obilježilo je i tzv. socijalno, odnosno radničko pitanje. Novine različitih političkih orijentacija javno su sudjelovale u raspravi o mogućim rješavanjima navedenog pitanja te na koncu poboljšanju radničkog položaja. No treba istaknuti kako je građanski tisak ipak naglasak stavljaio na aktualne nacionalne prijepore i goruće političke probleme uglavnom tretirajući položaj radništva kao sekundaran problem na razini lokalne zajednice. Iako su osnivana dobrotvorna društva kao i pučke kuhinje, radnički položaj nije postajao bolji. U raspravu o socijalnom pitanju i poboljšanju radničkoga položaja, doduše nešto kasnije, uključilo se i samo radništvo osnivanjem vlastitoga lista. Za razliku od građanskoga tiska, *Radnički prijatelj* (njem. *Der Arbeiterfreund*), prvi dvojezični općeradnički list na području Banske Hrvatske, jasno se opredijelio za izvještavanje isključivo o socijalnom pitanju.

krajem 1840-ih godina, pod pojmom komunizam podrazumijevao zapravo „više lijevih struja koje su zastupale razne (komunističke, anarhične i rane socijalističke) ideje“. Osim toga, Globačnik navodi kako se pojam „kao i posvuda u Europi upotrebljavao kao pogrdan naziv kojim su se obilježavali neistomišljenici“. Matko Globačnik, „Najranija recepcija Marxove misli među Južnim Slavenima u Habsburškoj Monarhiji i Srbiji (1848.-1871.)“, u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016. (ur.) Drago Roksandić, (Zagreb: FF Press, 2017.), 176.

⁶ „Devetnaesto stoljeće“, *Narodne novine*, br. 235, god. XXXVI, 15. listopada 1870., 1.

S obzirom na navedeno, ovaj rad nastoji prikazati društveno-političke uvjete nastanka lista kojeg su osnovali zagrebački radnici u listopadu 1874. godine u Zagrebu. U radu je stavljen naglasak na postnagodbenu razdoblje, konkretnije od 1868. godine do prestanka izlaženja lista 1875. godine. Osim prikaza društveno-političkih prilika tih godina u kontekstu Banske Hrvatske, ali i Austro-Ugarske Monarhije, rad većim dijelom analizira odabrani sadržaj samoga *Radničkoga prijatelja*. S obzirom da je list u svojim programatskim spisima, proizašlima iz aktivističkog djelovanja zagrebačkoga radništva, isticao potrebu obrazovanja radništva i učlanjivanja u radnička društva, cilj ovoga rada jest analizirati sadržaj spomenutog lista te obrazložiti stavove njegovog uredništva i suradništva o tim društveno relevantnim pitanjima. Isto tako, u radu se elaborira stav *Radničkoga prijatelja* prema fenomenu ulaska žena na industrijsko tržište rada. Naposljetku, imajući na umu strukturu lista, postavlja se pitanje je li list imao vlastitu uređivačku politiku ili je pak, pratio onodobne uređivačke politike stranih radničkih listova.

Prema osnovnoj hipotezi rada, *Radnički prijatelj* svojevrsni je indikator upućenosti zagrebačkog, odnosno hrvatskog radništva u suvremena teorijska promišljanja i aktivističke prakse prisutne u europskom radničkom pokretu u kontekstu Prve internacionale. Pretpostavlja se dakle da je *Radnički prijatelj* bio upućen u socijalističke ideje koje su se afirmirale zahvaljujući Prvoj internacionali, odnosno njezinih sekcija koje su činile teorijsku podlogu tadašnjih političkih i ekonomskih zahtjeva radništva. Uzimajući u obzir činjenicu da su zagrebački radnici ranije pokušali izdavati radničke listove, pretpostavlja se da su bili upoznati s takvom aktivističkom praksom koja je bila prisutna i u europskom radničkom pokretu. Na kraju se pretpostavlja da su zagrebački radnici kao aktivni dopisnici različitih europskih radničkih listova slijedili određene modele uređivanja stranih radničkih listova i iste primijenili prilikom oblikovanja *Radničkoga prijatelja*.

Tema rada obrađena je kroz šest poglavlja i nekoliko popratnih podnaslova. Nakon prikaza korištenih izvora, pojašnjenja teorijsko-metodoloških polazišta rada i dosadašnjih istraživanja slijedi prikaz društveno-političkih prilika nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.). U trećem poglavlju, pomoću kritičko-analitičke i interpretacijske metode, prikazani su sadržaji javnih rasprava i publicističkih djela o socijalnom pitanju. U četvrtom poglavlju opisani su počeci radničkoga pokreta, odnosno osnivanja prvih radničkih društava i pojave štrajkova. U petom su poglavlju analizirani program i struktura *Radničkoga prijatelja* pri čemu je struktura uspoređena

sa strukturom bečkog lista *Vorwärts!*. U posljednjem poglavlju analizirani su stavovi uredništva i suradništva *Radničkoga prijatelja* o funkciji obrazovanja i udruživanja radništva te zapošljavanju žena u industriji. Potonji je također bio uspoređen sa stavovima uredništva i suradništva lista *Vorwärts!*. Na kraju slijede zaključak i popis korištene literature i izvora.

1.1 Izvori i teorijsko-metodološka polazišta rada

Uz neizostavno korištenje objavljene literature o navedenom razdoblju (1868.-1875.), kao i o tematici radničkoga pokreta, rad se u većoj mjeri, sukladno naslovu, oslanja na tisak.⁷ Novine se koriste kao primarni izvor kako bi se analizirao sadržaj *Radničkoga prijatelja* o određenim pitanjima, istražila politička orijentacija lista i uređivačka politika.⁸ Ono što rad nije mogao u potpunosti istražiti jest domet, naklada, distribucija i utjecaj na javno mnijenje zbog nedostatka izvora. Tome je razlog to što uredništvo *Radničkoga prijatelja* nije ostavilo, koliko je poznato, sačuvanu arhivu koja bi uključila pisma uredništvu, korespondenciju uredništva, popis dopisnika, reakcije čitatelja i slično. Ipak, kada su u pitanju distribucija i domet samog lista kao i reakcije čitatelja, oni se mogu tek fragmentarno prikazati zahvaljujući rijetkim informacijama poput prebivališta čitatelja i suradništva koje je *Radnički prijatelj* objavljivao u svojim rubrikama. No o preciznim podacima ne može biti riječi jer je uredništvo navodilo samo fragmentarne podatke tijekom izlaženja koji bi jedino postojanjem uredničkog arhiva mogli biti cjeloviti.

S obzirom na komunikaciju koju su putem tiska zagrebački radnici, u velikoj mjeri zagrebački tipografi, ostvarili s austrijskim, mađarskim i njemačkim radnicima, domet *Radničkoga prijatelja* može se istražiti i analizom austrijskih, mađarskih i njemačkih radničkih listova. No tek potpunije arhivsko istraživanje uredničkih arhiva, ukoliko su i dalje sačuvani, može otkriti domet *Radničkoga prijatelja*. Ostali sačuvani arhivski izvori o *Radničkome prijatelju* poput dozvole za izlaženje ili promjene uredništva u velikoj su mjeri objavljeni u dosadašnjoj literaturi.

⁷ Pojam tisak u ovom radu rabit ću prema užem značenju za označavanje periodike (novina i časopisa), kao i dnevnog (političkog) tiska. Ovakvo određenje pojma između donosi Vlasta Švoger u radu „Zagrebačko liberalno novinstvo o slobodi tiska i društvenoj ulozi novina od izbijanja revolucije 1848. do uvođenja neoapsolutizma 1851. godine“, *Povijesni prilozi* 25 (2006.), 30: 204.

⁸ Sačuvani brojevi *Radničkog prijatelja* digitalizirani su i objavljeni na portalu *Stare hrvatske novine*: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=2a09fa38-f205-4488-aaca-4baa649dfb72>.

Imajući na umu ranije spomenutu komunikaciju s austrijskim, mađarskim i njemačkim radnicima, zagrebački su radnici u odnosu na spomenute relativno kasno osnovali svoj list. Surađujući kao dopisnici, pojedini su zagrebački radnici, uglavnom tipografi, bili upoznati s različitim idejama i naravno medijima koji su distribuirali te ideje. Kako bi se utvrdila, odnosno opovrgnula „originalnost“ uređivačke politike *Radničkoga prijatelja*, ovaj će rad u pojedinim dijelovima primijeniti asimetričnu poredbenu metodu.

Pišući o slučaju njemačkog *Sonderwega*⁹ Jürgen Kocka ističe kako je „ključno obilježje *Sonderweg*-perspektive gledanja na njemačku povijest njezina komparativna bit“. Isti autor nastavlja navodeći, kako je taj pristup utemeljen na asimetričnom tipu usporedbe, a „prvenstveni je interes [takve usporedbe op. a.] bolje razumijevanje određenih pitanja u povijesti jedne zemlje“. U tu svrhu, kratki prikaz odnosno skica povijesti druge zemlje ili drugih zemalja rabi se tek kao podloga za osobitosti slučaja za koji stvarno postoji interes, u ovom slučaju Njemačke“. Kao negativnu stranu korištenja asimetričnog tipa usporedbe Kocka navodi kako „prikaz povijesti jedne zapadne zemlje ili „Zapada“ – može biti toliko selektivan, površan, stiliziran i idealiziran da dovodi do iskrivljenih rezultata. Također je moguće prigovoriti kako asimetrična usporedba zloupotrebljava jedinicu usporedbe, koju se ne izučava kao predmet istraživanja već se instrumentalizira. Jedan proučava drugoga samo kako bi bolje razumio sebe“. ¹⁰ S druge strane, prednost asimetričnog tipa usporedbe Kocka vidi u „smislu uštede rada jer ne zahtijeva jednak napor za sve uspoređivane predmete“. Osim toga, „usporedba može dovesti do pitanja koja se ne mogu drukčije postaviti, kao i do odgovora koji se drukčije ne mogu dati“, a uz problematične rezultate i iskrivljavanja asimetrična poredba „može biti i autokorigirajuća, tako što će potaknuti

⁹ Prema Jürgenu Kocki pozitivne teze o *Sonderwegu* („njemačkom posebnom putu“) započele su u devetnaestom i ranom dvadesetom stoljeću. Tada su naime povjesničari i publicisti naglašavali „osobitosti njemačke povijesti koje su se u njihovim očima razlikovale spram povijesti Zapadne Europe i bile utemeljene na specifičnoj geografskoj i povijesnoj situaciji Njemačke te time bile i opravdane“. S druge strane, kritička varijanta teze o *Sonderwegu* pojavljuje se od 1940-ih kada se pokušavalo doći do odgovora na pitanje zašto se Njemačka u općoj krizi razdoblja između dva svjetska rata, za razliku od drugih zemalja na zapadu i sjeveru, okrenula fašizmu. Kocka ističe kako „nitko nije predvidio važnost njemačkoga poraza u Prvom svjetskom ratu, inflaciju što je uslijedila i kasniju depresiju“, a povjesničari su se osvrnuli i na 19. stoljeće kako bi „na temelju implicitnih ili eksplicitnih usporedbi s Engleskom, Francuskom, Sjevernom Amerikom ili „Zapadom“ identificirali osobitosti njemačke povijesti koje su naposljetku spriječile razvoj liberalne demokracije u Njemačkoj i u konačnici omogućile uspon nacionalsocijalizma“. Jürgen Kocka, „Asimetrična historijska poredba: slučaj njemačkog *Sonderwega*“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.), 248.

¹⁰ Jürgen Kocka, „Asimetrična historijska poredba: slučaj njemačkog *Sonderwega*“, 257.

empirijska istraživanja u svrhu otkrivanja inicijalno jednostranih ili iskrivljenih pretpostavki i privremenih rezultata“.¹¹

Dakle, rad nastoji usporediti uređivačku politiku *Radničkoga prijatelja* s uređivačkim politikama europskih radničkih listova (*Der Volksstaat*, *Neuer Social-Demokrat*, *Gleichheit*, *Vorwärts!*). Kao i kod većine istraživanja uporaba ove metode u radu ima i nedostataka, a riječ je prije svega o neminovnoj selekciji. Kao jedinice usporedbe u radu nisu korišteni svi navedeni europski radnički listovi. Prije svega, korištena je građa koja je u trenutku pisanja ovog rada bila dostupna u digitalnom obliku. Nadalje, kako istraživanje sličnosti i razlika zahtijeva dužu analizu izvora, a broj je europskih radničkih listova u promatranom razdoblju poveći, logičan je izbor bio usporediti uređivačku politiku *Radničkoga prijatelja* s uređivačkom politikom lista koji je bio od ranije poznat urednicima *Radničkoga prijatelja* i s kojime su surađivali. Stoga, najbolji je izbor bio austrijski radnički list *Vorwärts!*.¹² Istraživanje sličnosti i razlika između uređivačkih politika uključivalo je odabir tema o kojima se piše, raspored, nazive rubrika te broj stranica. Usporedba je, osim analize uređivačke politike, uključivala i usporedbu stavova o ženskom radu. Analiziranje uređivačkih politika i stavova o ženskom radu ne obuhvaća samo razdoblje izlaženja *Radničkoga prijatelja* (4. 10. 1874. – 25. 4. 1875.), već i godine prije izlaženja, odnosno od 1868. do 1875. godine. Razlog odabiru tog razdoblja proizlazi iz činjenice da je *Vorwärts!* bio poznat zagrebačkim radnicima još od kraja 60-ih godina 19. stoljeća. S tim na umu, rezultat korištenja asimetrične poredbe daje cjelovitu sliku sličnosti i razlika uređivačkih politika i stavova o ženskom radu između *Radničkoga prijatelja* i *Vorwärtsa!* u navedenom razdoblju.

Klasifikacijski gledano, rad pripada teorijskom polju historije novinarstva, historije odozdo, intelektualne historije i historije ideja.¹³ Historija novinarstva, prema Magdaleni Najbar-Agičić, „dio je medijskih studija shvaćena kao istraživačka disciplina koja se bavi istraživanjem i analizom masovne komunikacije u svim aspektima njezina postojanja, odnosno tehnološkim, kulturnim, političkim i ekonomskim aspektima medija, medijskom analizom teksta, pozicije i uloge medija u društvu“.¹⁴ Može se svrstati u društvene znanosti, a zbog svoje specifičnosti

¹¹ Isto, 258.

¹² Digitalizirani brojevi lista *Vorwärts!* nalaze se na portalu Austrian Newspapers Online: <http://anno.onb.ac.at/>.

¹³ Pojam *historija* u ovom ću radu koristiti u značenju discipline koja istražuje povijesnu zbilju (povijest). Takvu distinkciju razradila je Mirjana Gross u djelima *Historijska znanost* (1976.) i *Suvremena historiografija* (1996.).

¹⁴ Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva: kratki pregled*, (Zagreb: Ibis grafika: Sveučilište Sjever, 2015.), 7.

povezana je s poviješću, pa se može „promatrati kao izdanak povijesnih znanosti koje pripadaju humanističkom području“.¹⁵ Medijski su se studiji kao institucionalizirana znanstvena disciplina pojavili 1940-ih godina u Sjedinjenim Američkim Državama etabliranjem studija novinarstva i masovne komunikacije. Ipak, do danas traju prijepori u pogledu radi li se o posebnoj znanstvenoj disciplini ili o znanstveno-istraživačkom polju kao i u pogledu njegovih obilježja i kriterija. U ovom radu teorijska podloga historije novinarstva očituje se u prikazivanju društveno-političkih uvjeta nastanka *Radničkoga prijatelja*, analiziranju odabranog sadržaja lista, prikazivanju političke orijentacije i strukture lista te njegove pozicije i uloge u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije.¹⁶

S druge strane, proučavanje pisanja „odozdo“, pisanja nižih slojeva, uključuje i teorijski aspekt historije odozdo. Smatra se kako je pojam historija odozdo prvi upotrijebio francuski povjesničar Lucien Febvre u eseju 1932. godine, a cilj mu je bio napisati „povijest masa, a ne poznatih, povijest viđenu odozdo, a ne odozgo“.¹⁷ Taj je pojam bio vezan i za britansku marksističku školu 1950-ih i 1960-ih s Edwardom Palmerom Thompsonom na čelu, dok je njemačka varijanta historije odozdo sredinom 70-ih godina 20. stoljeća dobila naziv *Alltagsgeschichte* (povijest svakodnevice). Ista je zbog proučavanja „mentalnog i materijalnog svijeta običnih ljudi u jasno definiranim mikrohistorijskim okolinama“ bila povezana i s talijanskom školom mikrohistorije.¹⁸ Peter Burke definirao je historiju odozdo kao „bavljenje pogledima običnih ljudi i njihovim doživljajima društvenih promjena“¹⁹, a Hobsbawm je istaknuo kako je interes za pučkom historijom rastao 1950-ih s jačanjem zanimanja za proučavanjem radničkoga pokreta²⁰.

„Pisati o socijalnoj historiji nije moguće bez uvođenja historije ideja s tim da se taj izraz shvati kao historija svačijih ideja, a ne kao historija ideja najoriginalnijih mislilaca dane epohe“,

¹⁵ Isto.

¹⁶ Ako prihvatimo definiciju novinara i teoretičara medija Otta Grotha prema kojoj su „novine i časopisi djela kulture, a kultura je prema tome shvaćena kao skup ljudskih intelektualnih kreacija koji kontinuirano rastu i mijenjaju se“ (citirano prema Xavier i Pontes, 2019:38), onda bi se rad mogao svrstati u teorijsko polje kulturne historije. Uloga *Radničkoga prijatelja* može se promatrati u svjetlu pokušaja zagrebačkih radnika da stvore zasebnu radničku kulturu pomoću vlastitog medija.

¹⁷ Maarten Van Ginderachter, Marnix Beyen, ur. *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012.), 4.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Peter Burke, „Overture: the New History, its Past and its Future“, *New Perspectives on Historical Writing*, 1992., 1-24.

²⁰ Eric Hobsbawm, „On History from Below“, u: *On History*, (London: Weidenfeld & Nicolson, 1997.), 203.

tvrdi Burke.²¹ Poteškoća definiranja predmeta proučavanja historije ideja kao i njezina odnosa s intelektualnom historijom i historijom intelektualaca iznjedrila je različite teorije primjene ovih povijesnih subdisciplina. Kada je riječ o odnosu historije ideja i intelektualne historije, Branimir Janković navodi kako se „termini intelektualne historije i historije ideja koriste kao međusobno zamjenjive odrednice ili ih se pak dijeli tako da intelektualna historija podrazumijeva izraženiju usmjerenost na kontekst, odnosno socio-političku ukorijenjenost ideja, misli i intelektualnog djelovanja, dok se historija ideja više usredotočava na same ideje“.²²

Nadalje, granice su između intelektualne historije, historije ideja i historije intelektualaca fluidne i ovisne su o praksi pojedinih povjesničara i istraživača, a tome je razlog činjenica da je „intelektualna historija kao malo koje područje iznimno interdisciplinarno obilježeno, smještajući se na križištu povijesti filozofije i političke misli, povijesti znanosti, književnosti i umjetnosti kao i historije kao discipline, unutar koje se dodatno križa s nizom istraživačkih područja što obuhvaćaju analize ideologije, diskursa, koncepata, mentaliteta, kulture, političke kulture, intelektualaca, knjiga i čitanja“.²³ Mirjana Gross u djelu *Suvremena historiografija* ističe kako „intelektualna historija nema zajednički predmet istraživanja, metode ni koncepte, ali su vidljiva usmjerenja koja se donekle prepliću“.²⁴

Tragovi intelektualne historije te historije ideja, u ovom se radu očituju kroz analizu javnih rasprava o socijalnom pitanju, stavova *Radničkoga prijatelja* o potrebi obrazovanja radništva, važnosti udruživanja radništva i stavova o ženskom radu kao i političke orijentacije *Radničkoga prijatelja*. U svojim je člancima list objavljivao prijevode dijelova socijalističkih programatskih spisa, kao što se i referirao na pojedine teorijske postavke tadašnjih djela socijalističkih autora. Teorijske su reference u *Radničkome prijatelju* istražene pomoću analize sadržaja.

²¹ Peter Burke, *Istorija i društvena teorija*, (Beograd: Equilibrium, 2002.), 97.

²² Branimir Janković (prir.), *Dijalog s povodom 6. Intelektualna historija*, (Zagreb: FF Press, 2013.), 60.

²³ Branimir Janković (prir.), *Dijalog s povodom 6. Intelektualna historija*, 61.

²⁴ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi liber-Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.), 313.

1.2 Pregled dosadašnjih istraživanja

Počeci bavljenja tematikom radničkoga pokreta u hrvatskoj historiografiji započinju još krajem 1920-ih godina²⁵, dok su sredinom 20. stoljeća istraživanja postala intenzivnija. Nakon uspostave socijalističke Jugoslavije i historiografija je trebala „pomoći legitimiziranju vlasti Komunističke partije u zemlji“.²⁶ S obzirom na danu joj ulogu u suvremenoj se historiografiji za takvu historiografiju uvriježio pojam „partijske historiografije“. Pod pojmom „partijska historiografija“ Magdalena Najbar-Agičić navodi njegovu uporabu u užem i širem smislu. Dakle, u „užem se smislu pod njime podrazumijeva djelatnost partijskih tijela i institucija koje su se bavile poviješću komunističke partije, a bile su izravno povezane s partijom kao takvom (djelatnošću historijskih odjeljenja, komisija, arhiva i instituta), dok se u širem smislu radi o cjelokupnoj historiografskoj i parahistoriografskoj aktivnosti na tom polju, u što valja ubrojiti djelatnost različitih ustanova, organizacija i pojedinaca nad kojom je nadzor vršila, ili barem pokušavala vršiti, komunistička partija preko svojih tijela“.²⁷ Osim povijesti komunističke partije, razdoblja Drugoga svjetskog rata, predmet proučavanja partijske historiografije bio je i radnički pokret. Pojedini profesionalni povjesničari sudjelovali su u istraživanju početaka radničkoga pokreta od sredine 1950-ih godina i većinom su izbjegavali teme „najnovije povijesti“.²⁸ S ciljem legitimacije nove vlasti pomoću revizionističke reprodukcije materijala osnivani su instituti za proučavanje radničkoga pokreta na republičkim razinama, pa je početkom 60-ih godina 20. stoljeća osnovan Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu kao i Institut za historiju radničkog pokreta Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu.²⁹

Razdoblje od kraja Drugoga svjetskog rata do početka 1960-ih obilježeno je prije svega prikupljanjem građe, a u manjoj mjeri njezinim objavljivanjem i sređivanjem. Dokumenti i materijali skupljali su se u suradnji sa Savezom sindikata Hrvatske. O historiji radničkoga pokreta,

²⁵ Riječ je o djelu Vitomira Koraća, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, (Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929.)

²⁶ Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960.*, (Zagreb: Ibis grafika, 2013.), 402.

²⁷ Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960.*, 375.

²⁸ Isto, 376.

²⁹ Luka Pejić, Ana Rajković, „Historiografski doprinosi proučavanju brodsčkoga radničkoga pokreta“. U: *Prilozi za povijest Broda i okolice*, knjiga 4, (ur.) Dinko Župan, (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019.), 141. Također, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske izdavao je od 1969. godine časopis *Putevi revolucije*, a naslijedio ga je *Časopis za suvremenu povijest*.

kao i narodnooslobodilačke borbe, do kraja 50-ih godina 20. stoljeća izdana je velika količina publikacija. Sindikalna Komisija za historiju izdala je 1957. godine knjigu *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860.-1880.)*, a godinu dana kasnije dvije knjige pod nazivom *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880-1895)* čiji je priređivač bio Josip Cazi.³⁰

U smislu profesionalnog bavljenja tematikom radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije u prvom redu treba istaknuti Mirjanu Gross. Jaroslav Šidak ističe kako je radom „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji“ Mirjane Gross iz 1952. godine „tek započeo znanstveno istraživački rad na proučavanju radničkoga pokreta u nas“.³¹ Od 1952. godine Gross je objavila veći broj radova i priloga o tematici radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije i priredila prvu kritičku zbirku građe na tu temu.³² Osim doprinosa Mirjane Gross treba spomenuti i doprinos Vinka Cecaća, Vlade Oštrića, Miroslave Despot, Cvetke Knapič-Krhen, Fedore Bikar, Ivana Kovačevića, Dušana Plećaša i Ive Mažurana. Oštrićev doprinos očituje se i u objavljivanju nekoliko radova o bibliografiji proučavanja radničkoga pokreta uz kritičke komentare koji su neophodni svakom istraživaču radničkoga pokreta druge polovice 19. stoljeća.³³

Proučavanje radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1868. do 1875. godine bilo je usmjereno uglavnom na proces nastanka radničkih društava, ekonomski i socijalni položaj radništva, kolektivnu borbu radništva za bolje radne uvjete, internacionalne veze i pojavu socijalističkih ideja u radničkom pokretu. Luka Pejić i Ana Rajković ističu kako su tadašnji, u većoj mjeri, makrohistorijski pristupi proučavanja radničkoga pokreta hrvatskih povjesničara uglavnom „korespondirali s tzv. starom historijom radničkoga pokreta (eng. *old labour history*)“ čiji su postulati u drugim zemljama u više navrata dovedeni u pitanje već 1960-ih godina³⁴, te da

³⁰ Isto, 453-454.

³¹ Jaroslav Šidak, „O proučavanju radničkog pokreta u hrvatskoj historiografiji poslije 1945.“, *Historijski zbornik*, 24 (1974), br. 1: 510-511.

³² Riječ je o djelu *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća. Na izvorima historije I*, (Zagreb: Školska knjiga, 1957.)

³³ Riječ je o sljedećim radovima: *Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX. i početka XX. stoljeća (do 1918)*; *Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914 u našoj povijesnoj književnosti (I. dio)*; *Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti (II. dio)*; *Pregled radova o radničkom pokretu u Hrvatskoj u doba Prve internacionale i Zagreb i socijalistički radnički pokret (od sredine XIX. st. do stvaranja komunističkog pokreta) u povijesnoj literaturi*.

³⁴ Radi se o propitivanju starih i pojavi novih historiografskih pravaca proučavanja radničkoga pokreta poput „usmjerenja na specifična radnička iskustva i njihovu interakciju unutar određenog kulturnog okruženja“. Povjesničari su se „okrenuli mikrohistorijskoj analizi radničkih obitelji, počeli su proučavati privatne korespondencije, svakodnevnicu, folklor (radničke pjesme, proslave i sl.), neformalne političke istupe i pobune, generacijske, rodne i

su autori ostali relativno indiferentni prema teorijsko-metodološkim strujanjima vidljivima u zapadnoeuropskim zemljama i SAD-u³⁵. Historiografska produkcija vezana za radnički pokret „gotovo je u potpunosti iščeznula iz domaće akademske zajednice početkom 1990-ih iz svjetonazorskih razloga“³⁶ čime joj je bilo onemogućeno priključenje s historiografskim trendovima proučavanja radničkoga pokreta u drugim zemljama. No tijekom 2010-ih godina ponovno se pojavio interes za proučavanjem radničkoga pokreta i srodnih mu tema u akademskoj zajednici o čemu svjedoče radovi Pejića³⁷, Rajković³⁸, Matka Globačnika³⁹, Igora Stanića⁴⁰, Karla Držaića⁴¹ kao i Svena Cveka, Jasne Račić i Snježane Ivčić⁴².

Budući da je do sada uglavnom prevladavala ekonomska, politička i socijalna analiza radničkog pokreta, kulturna ili antropološka perspektiva uglavnom je bila zanemarivana. Ipak, otkrićem *Radničkoga prijatelja* kao prvoga hrvatskoga općeradničkoga lista početkom 1950-ih godina započelo je uvažavanje i tih perspektiva, no tek neprimjetno jer su ipak u središtu bile socijalna i ekonomska povijest. Prvi prilog objavila je Mirjana Gross 1952. godine u *Vjesniku* pod naslovom „*Radnički prijatelj*: prvi hrvatski općeradnički list“. U njemu je opisala politički program lista, ideološke utjecaje i teme kojima se list bavio u skladu s kratkim oblikom priloga.

rasne odnose itd.“ (Pejić, Rajković, „Historiografski doprinosi proučavanju broetskoga radničkoga pokreta“, 141-142.)

³⁵ Pejić, Rajković, „Historiografski doprinosi proučavanju broetskoga radničkoga pokreta“, 154.

³⁶ Isto, 155.

³⁷ Vidi: Luka Pejić „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“. *Essehist*, 2(2010), 2: 36-43; *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, (Zagreb: DAF, 2016.); „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“. *Historijski zbornik*, LXII (2018), br. 2: 411-438.; Luka Pejić; Luka Zorica, „Arhivska i novinska građa o počecima radničkog pokreta te anarhizmu dostupna u državnom arhivu u Osijeku: poseban osvrt na list *Freiheit* (1882.-1885.)“. *Osječki zbornik*, XI (2020), br. 35: 64-78.

³⁸ Vidi: Ana Rajković „Utjecaj austrijske socijaldemokracije u kontekstu razvoja radničkog pokreta na području Slavonije na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *DG Jahrbuch. Godišnjak njemačke zajednice*, 22(2015), 219.-237.; „Kreiranje građanskog narativa u kontekstu radničkog pokreta (Primjer *Narodne obrane* – stav i izvještavanje o generalnom štrajku u Osijeku 1905.), *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13(2015), 294.-317.; „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta 1881.-1914.“. *Historijski zbornik*, 71(2018), br. 1: 61.-86.; „Godina 1914. – napuštanje koncepta proleterskoga internacionalizma na primjeru ratne mobilizacije slavonskoga radništva“, *Zbornik radova 1914. – prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, (ur. Vijoleta Herman), Zagreb, 2018., 545.-563.

³⁹ Vidi: Matko Globačnik, *Hrvatska socijaldemokracija u Prvome svjetskom ratu: u procjepu između marksističkih načela i politike Centralnih sila* (Zagreb: Srednja Europa, 2018.)

⁴⁰ Vidi: Igor Duda, Igor Stanić, „Tanned guardians, followers and pioneers. Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 6(2014), br. 2-3:174-193.

⁴¹ Vidi: Karlo Držaić, *Marx, marksizam i radnički pokret do 1897. godine*, (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb: 2019.); *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet u Zagrebu: Zagreb, 2019.)

⁴² Vidi: Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.*, (Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019.)

Nešto kasnije, 1955. godine u radu posvećenom radničkom pokretu u Zagrebu navela je i opsežnije podatke, ali bez detaljne analize sadržaja lista.

Krajem 1950-ih Josip Cazi donio je selektivne transkribirane tekstove i nepotpune prijevode tekstova njemačkog dijela *Radničkoga prijatelja* o različitim temama kao i arhivske izvore o dozvolama izdavanja lista u knjizi *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860.-1880.)*. Vinko Cević je 1960-ih godina napisao dva priloga o *Radničkom prijatelju* u kojima je donio i nove izvore vezane za list. Sredinom 1960-ih godina Cvetka Knapič-Krhen također je napisala prilog o *Radničkom prijatelju* prikazujući veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom. No zamjetnije i opsežnije bavljenje problematikom *Radničkoga prijatelja* započelo je s radovima Vlade Oštrića 1960-ih i 1970-ih godina. Uglavnom je u njima na temelju postojećih izvora prikazao društveno-politički kontekst osnivanja lista, osnivače i njihov angažman u radničkom pokretu, vanjske utjecaje na politički program lista, strukturu lista i teme kojima se list bavio te povezanost zagrebačkih radnika s radnicima u Austriji, Srbiji, Njemačkoj i Mađarskoj. Ostali autori poput Miroslave Despot, Ivana Kovačevića i Ive Mažurana koristili su *Radničkoga prijatelja* kao izvor za opis socijalnog i ekonomskog položaja radništva te osnivanje radničkih društava u drugoj polovici 19. stoljeća.⁴³ U novije vrijeme pišući o tisku u funkciji radničke emancipacije Ana Rajković spomenula je između ostaloga i *Radničkoga prijatelja* ističući kako je predstavljao „endemski primjerak radničke tiskovine koja je prvi put iznijela probleme radništva u širem društvenom okviru“.⁴⁴

Sredinom 1970-ih godina izašao je i zbornik radova *Počeci socijalističke štampe na Balkanu* u kojemu su svoje priloge dali jugoslavenski povjesničari o ulozi tiska u širenju socijalističkih ideja u matičnim radničkim pokretima.⁴⁵ Objedinjavanjem priloga nastala je jedinstvena studija koja svjedoči o kulturnom i ideološkom aspektu radničkoga pokreta u

⁴³ Tako primjerice Ivan Kovačević u uvodu studije *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji (1867.-1914.)* iz 1972. godine navodi kako je u istraživanju zbog „teškoća u proučavanju arhivske građe socijalistička štampa predstavljala najvažniji historijski izvor“, a unatoč kratkom izlaženju *Radnički prijatelj* „daje dragocjene podatke o položaju prvenstveno zanatlijskih radnika i radnika u nekim tvornicama u Zagrebu, o nadnicama, radnom vremenu, zatim o počecima socijalnog osiguranja i djelatnosti radničkih društava“. Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Nip export press, 1972.), 9-10.

⁴⁴ Ana Rajković, „Kulturna povijest rada: Štampa u funkciji radničke emancipacije“, <https://voxfeminae.net/prave-dnost/kulturna-povijest-rada-stampa-u-funkciji-radnicke-emancipacije/>, (14. travnja 2020.)

⁴⁵ Prilozi su uključivali osim radova o hrvatskim, srpskim, bošnjačkim, slovenskim, makedonskim i crnogorskim listovima i radove o turskim, austrijskim, rumunjskim, bugarskim, ruskim i njemačkim listovima.

jugoslavenskoj historiografiji.⁴⁶ Iako nije riječ o detaljnim analizama sadržaja listova i konkretnih problema, već o sažetim spoznajama uloge tiska u širenju socijalističkih ideja u radničkim pokretima, studija otvara mogućnost za daljnja istraživanja.

U zapadnoeuropskoj i anglosaksonskoj historiografiji proučavanje devetnaestoljetnog radničkog tiska kao zasebne pojave također je bilo rijetkost. Nakon jezičnog obrata i uvođenja novih pristupa u historiju radničkoga pokreta radnički je tisak postao jedan od izvora za proučavanje „jezika klase“ i „jezika rada“.⁴⁷ Tisak se nije proučavao kao zasebna pojava, već kao izvor za određenu tezu. Ipak, autori poput američkog teoretičara medija Jona Bekkena ili britanskog povjesničara Stephena Colthama usmjerili su pažnju na proučavanje devetnaestoljetnog radničkog tiska kao zasebne pojave u radničkom pokretu. U članku „'No Weapon So Powerful': Working-Class Newspapers in the United States“ Bekken ističe kako je „radnički tisak bio ključan kako bi pokret proveo radikalno obrazovanje te kreirao i održao posebnu radničku kulturu“.⁴⁸ Uz to, Bekken piše da su sve do 1980-ih povjesničari općenito zanemarivali proučavanje radničkog tiska, iako je isti bio navelike korišten u radovima autora poput Paula Avrigha, Josepha Conlina ili Herberta Gutmana.⁴⁹ Iz svega navedenog možemo zaključiti da je bavljenje ovakvim izvorima bilo na marginama sjevernoameričke historiografije gotovo do kraja 20. stoljeća.

⁴⁶ Jedan od urednika Milo Popović u uvodu zbornika ističe kako „gotovo svi instituti u Jugoslaviji koji se bave proučavanjem radničkoga pokreta i istorijom jugoslavenskih naroda koriste štampu u prvom redu kao izvor podataka, kao izvor u izučavanju političke misli, društvenih i ekonomskih prilika određenog perioda“, a kada je riječ o socijalističkoj štampi „ona se nedovoljno i necjelovito proučava pri čemu su zapostavljeni novinarski i društveni aspekti djelovanja štampe“. Stoga, cilj je simpozija, čiji su radovi objavljeni u zborniku, bio ukazati kako je „štampa kao kolektivni organizator i propagator socijalističke teorije uticala na stvaranje prvih radničkih organizacija na Balkanu te rukovođena socijalističkim ciljevima i programima, igrala kohezionu ulogu u povezivanju socijalno i nacionalno obespravljenih radnih masa i naroda“. *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović et al. (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.), 8.

⁴⁷ Korištenje radničkog tiska vidljivo je primjerice u djelu *Languages of class: Studies in English working class history 1832.-1982* (1983.) britanskog povjesničara Garetha Stedmana Jonesa i u djelu *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848* (1980.) američkog povjesničara Williama Sewella.

Laura L. Frader navodi kako su znanstvenici koji su djelovali iz poststrukturalističke perspektive „kritizirali sklonost povjesničara rada da doslovno tumače radnički jezik te da ne problematiziraju načine na koje su kulturna i jezična značenja proizvedena, priopćena i prenesena“. Pri tome se nadovezala i na kritiku Joan Wallach Scott koja je tvrdila da su „povjesničari rada skloni esencijaliziranju klase kad pretpostave da iskustvo radnika otkriva istinu o povijesti rada pa zato moraju uzeti u obzir kako se to iskustvo proizvodi i posreduje“. Laura L. Frader, „Dissent over Discourse: Labor History, Gender and Linguistic Turn“, *History and Theory*, 34(1995), br.3: 216-217.

⁴⁸ Jon Bekken, „'No Weapon So Powerful': Working-Class Newspapers in the United States“. *Journal of Communication Inquiry*, 12(1988), br. 2: 104.

⁴⁹ Jon Bekken, „'No Weapon So Powerful': Working-Class Newspapers in the United States“, 105.

Treba svakako spomenuti i internetsku stranicu *Labor Press Project: Pacific Northwest Labor and Radical Newspapers* (<http://depts.washington.edu/labhist/laborpress/Kelling.htm>) osnovanu 2009. godine koja donosi pregled

S druge strane, proučavanje radničkog, odnosno socijaldemokratskog tiska u 19. stoljeću kao zasebne pojave u radničkom pokretu zauzimalo je značajnu ulogu u austrijskoj i njemačkoj historiografiji. Konkretno, u njemačkoj su historiografiji radovi o socijaldemokratskom tisku bili povezani s istraživanjima Kurta Koszyka⁵⁰, kao i s djelovanjem odsjeka za novinarstvo na nekadašnjem Sveučilištu Karla Marxa u Leipzigu.⁵¹ Istraživanja njemačkoga socijaldemokratskog tiska postala su aktualna u novije vrijeme o čemu svjedoči i studija Klausa Leescha „*Vörrwärts*“ in „*Die neue Zeit*“: *Die Sozialdemokratische Presse in langen 19. Jahrhundert* objavljena 2014. godine. Kada je riječ o austrijskoj historiografiji, istraživanja su također obuhvaćala socijaldemokratski tisak.⁵² Zamjetniju usmjerenost na istraživanje devetnaestoljetnog radničkog/socijaldemokratskog tiska kao zasebne pojave u njemačkom i austrijskom radničkom pokretu moguće je objasniti dugom tradicijom socijaldemokratske ideje u tim zemljama pri čemu se posljedično javio i interes za proučavanjem te vrste tiska.

američkih radničkih i radikalnih novina od 1820. godine do danas uz popise korisne literature i vodiče za istraživanje radničkog novinarstva.

⁵⁰ Koszyk je zajedno s Gerhardom Eisfeldom objavio opširnu bibliografiju pod nazivom *Die Presse der deutschen Sozialdemokratie* 1980. godine u Bonnu. Vidi: Klaus Leesch, „*Vörrwärts*“ in „*Die neue Zeit*“: *Die Sozialdemokratische Presse in langen 19. Jahrhundert*, (Leipzig: Ille&Riemer, 2014.), 8.

⁵¹ Njemački povjesničar Klaus Leesch navodi kako „općenito unutar i izvan njemačke socijaldemokratske stranke/SPD-a, počevši od 70-ih godina 19. stoljeća do danas, postoje detaljna istraživanja različitih autora o pitanjima stranačkog tiska i to nerijetko u obliku disertacija. Predmet interesa često su bile pojedine novine, časopisi, novinske regije, novinari ili izdavači“. Klaus Leesch, „*Vörrwärts*“ in „*Die neue Zeit*“: *Die Sozialdemokratische Presse in langen 19. Jahrhundert*, 8.

⁵² To su primjerice djela *Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie* (1969.) autora Klasjürgena Mierscha, *Die Bedeutung der sozialdemokratischen Presse und der Druck- und Verlagsanstalt „Vörrwärts“ für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Österreichs. Von den Anfängen bis zum Jahr 1938.* (1991.) autorice Marion Gusel, *Die Pressearbeit der frühen österreichischen Arbeiterbewegung als Medienkonzeption einer „alternativen“ Gesellschaftsformation 1867-1895* (1982.) autora Josefa Lexela i *Die sozialdemokratische Arbeiterpresse Österreichs der Jahre 1848-1889 als Repräsentant und Vermittler proletarischer Kulturwerte* (1982.) autora Christiana Schweinfurtera.

2. Banska Hrvatska u postnagodbenom razdoblju (1868.-1875.)

Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) područje Banske Hrvatske dobilo je tek usku autonomiju, a Hrvati su bili priznati kao politički narod sa svojim teritorijem.⁵³ Taj teritorij nije uključivao i područje Međimurja koje je pripalo Ugarskoj kao ni grad i kotar Rijeku koji su postali *corpus separatum* pod upravom namjesnika odgovornog mađarskoj vladi. U hrvatske autonomne poslove ubrajali su se unutrašnja uprava, bogoštovlje i nastava te pravosuđe za koje su bili nadležni Hrvatski sabor u zakonodavnom i novoosnovana Zemaljska vlada na čelu s banom u izvršnom smislu. Ostali poslovi kao i zajednički poslovi za cijelu Monarhiju (vanjski poslovi, zajednička vojska, zajedničke financije i Dvor) bili su zajednički ugarsko-hrvatski poslovi koje su vodili ugarsko-hrvatska ministarstva u Pešti, a Ugarski sabor u zakonodavnom pogledu.⁵⁴ Među odredbama koje su izazvale nezadovoljstvo bilo je imenovanje bana na prijedlog ugarskog ministra-predsjednika i uvođenje dužnosti dalmatinsko-hrvatsko-slavonskog ministra bez lisnice koji je bio zadužen za službenu komunikaciju između Zagreba, Pešte i Beča. Posebno nezadovoljstvo izazvala je financijska odredba prema kojoj je Banska Hrvatska mogla koristiti samo 45 % svojih prihoda za autonomne potrebe, a ostalo je morala izdvajati za zajedničke poslove s Ugarskom i Monarhijom.⁵⁵

Nakon neuspjeha bana Levina Raucha u pokušaju „pacifikacije Hrvatske“ i ponovnog uključenja Narodno-liberalne stranke u politički život 1873. godine došlo je do pokušaja revizije Nagodbe i dolaska Ivana Mažuranića na banski položaj.⁵⁶ Doduše, stara je Nagodba (1868.) uglavnom ostala nepromijenjena uz pojedine promjene u financijskim rješenjima te regulaciju u djelokrugu hrvatskog ministra u Budimpešti.⁵⁷ Agneza Szabo zaključuje kako revizijom Nagodbe hrvatska vlada i Sabor „nisu dobili ni minimalan utjecaj na financije niti uvid u proračune i

⁵³ Tomislav Markus ističe kako je „autonomija imala elemente državnosti jer su Hrvatska i Slavonija bile priznate kao zaseban politički teritorij sa službenim jezikom (hrvatskim), zasebnim zakonodavnim (Sabor) i izvršnim organom (ban) (...)”. Tomislav Markus, „Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija od 1790. do 1918.: Osnovne smjernice političke povijesti“, 16.

⁵⁴ Iskra Iveljić, „Modernizacija izvana i modernizacija iznutra. Hrvatske zemlje od neoapsolutizma do banovanja Khuen-Héderváryja“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV, ur. Mislav Ježić et al., (Zagreb: HAZU: Školska knjiga, 2009.), 6.

⁵⁵ Isto, 7.

⁵⁶ Isto, 8.

⁵⁷ Agneza Szabo, „Dualističko uređenje Monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, u: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić; Lovorka Čoralić, (Zagreb: Školska knjiga, 2005.), 465.

zaključne račune što je kasnije bila glavna smetnja modernizacijskim naporima bana Mažuranića⁵⁸.

Planove o modernizaciji društva⁵⁹, odnosno o dostizanju razvoja zapadnoeuropskih država, Mažuranić je najavio još u Saboru 19. siječnja 1872. godine. Kada je došao na banski položaj 1873. godine, započeo je s njihovim realiziranjem. U razdoblju od 1873. do 1875. godine u Saboru su izglasane 32 reformne zakonske osnove vezane za pravosuđe, upravu, školstvo, zdravstvo, područje građanskih sloboda i zadruge. Iskra Iveljić ističe kako su te reforme imale značaj „guvermentalnog liberalizma“⁶⁰, odnosno bile su „usredotočne na preobražaj javne uprave, a ne na postuliranje svih građanskih sloboda i predstavljale su domaću varijantu *modernizacije odozgo*“.⁶¹ Modernizacija je bila kontrolirana i *izvana* prvenstveno opsegom hrvatske subdualističke autonomije i miješanjem ugarske Vlade u hrvatske unutrašnje poslove.⁶² Reforme su se provodile iz zagrebačkog središta, a ulogu u njihovom donošenju imala je liberalna društvena elita.

Tim je reformama, između ostalog, uvedena pravna odgovornost bana Saboru, jamstvo sudačke neovisnosti, racionalna organizacija uprave i sudstva, moderni kazneni postupak, porotno suđenje za tiskovne delikte, posredno je zajamčena sloboda tiska, uređeno je pravo javnoga okupljanja, uvedeno je sekularno pučko školstvo i osnovano je Sveučilište.⁶³ Reforme su do 1875. godine imale podršku Središnje vlade, a njihovo je značenje oslabilo tek nakon dolaska Kalmana Tisze na položaj ministra-predsjednika Središnje vlade 1875. godine.⁶⁴ Reformama se očekivalo i

⁵⁸ Agneza Szabo, „Dualističko uređenje Monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, str. 466.

⁵⁹ Modernizacija je, prema Arijani Kolak Bošnjak, uključivala reforme u upravi i pravosuđu, industrijalizaciju, urbanizaciju i demokratizaciju političkog života, poticanje kapitalističke privrede, akumulaciju kapitala i osnivanje novčarskih zavoda, izgradnju prometnica, podizanje kulturnih i obrazovnih ustanova. Arijana Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, (Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016.), 145.

⁶⁰ Ista autorica navodi kako su se u centru „guvermentalnog liberalizma“ nalazile korjenite reforme koje će zahvatiti cijelo društvo, a ne individualna sloboda pa zato u Mažuranićevim reformama „nema zakona o nekim temeljnim građanskim pravima, a zakon o pravu okupljanja više ograničava nego što dopušta okupljanje“, u: Iveljić, Iskra, „Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića“, *Radovi – Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 48(2016), 1:322.

⁶¹ Iskra Iveljić, „Modernizacija izvana i modernizacija iznutra. Hrvatske zemlje od neoapsolutizma do banovanja Khuen-Héderváryja“, 8.

⁶² Iveljić, Iskra, „Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića“, 319.

⁶³ Dalibor Čepulo, „Mažuranićeve reforme 1873.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije“, u: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*, ur. Dalibor Čepulo; Tea Rogić Musa; Drago Roksandić, (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019.), 16.

⁶⁴ Dalibor Čepulo, „Mažuranićeve reforme 1873.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije“, 17.

preuzimanje upravljanja Krajiškom investicijskom zakladom sa sredstvima koja su trebala biti dio financijske osnove Banske Hrvatske, a očekivala se i gradnja krajiške željeznice koja bi povezala istok, zapad i jug Hrvatske u gospodarskom i društvenom pogledu. Ti planovi nisu bili realizirani jer je Središnja vlada preuzela nadzor nad Krajiškom investicijskom zakladom i onemogućila gradnju željeznice. Zbog toga su reforme bile ograničene na Bansku Hrvatsku te im je onemogućen dodatni izvor financiranja infrastrukturne modernizacije, kao i izgradnja pruga koje bi bile generator gospodarskog i prometnog razvoja. Unatoč ograničavajućem nagodbenom okviru reformama su, kako navodi Dalibor Čepulo, postavljeni „racionalni temelji hrvatske autonomije korespondentni razvoju modernih političkih sustava u Europi“.⁶⁵

2.1 Počeci industrijalizacije

Iako se poticanje kapitalističke privrede i industrijalizacije, odnosno modernizacije, od strane bečkog središta naziralo još 1850-ih godina, akumulacija veće količine kapitala započela je tek 1860-ih, odnosno nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe.⁶⁶ To je bilo razdoblje prijelaza s manufakturnih na tvornička poduzeća, a nositelj modernizacije postala je građanska privredna elita koju su činili trgovci, industrijalci, bankari, građevinski poduzetnici i dr. Pojedini lokalni trgovci i obrtnici predstavljali su ostatke tradicionalnog građanstva koje se nije uspjelo prilagoditi novim tržišnim okolnostima, posebice stranoj konkurenciji. Cehovska su se udruženja raspadala zbog uvoženja jeftinije robe iz razvijenijih krajeva Monarhije, a sitni su obrti propadali. S druge strane, srednje i sitno plemstvo koje je nakon ukidanja feudalnih odnosa izgubilo privilegije okrenulo se državnoj, činovničkoj službi i načinom života poistovjetilo se s ostalim građanstvom.⁶⁷

Proces industrijalizacije tekao je sporo zbog nedostatka kapitala, željezničkih pruga, jedinstvenog domaćeg tržišta i ovisnosti o Beču i Pešti zbog čega je domaćim privrednim krugovima nedostajala povoljna državna politika koja bi bila usmjerena poticanju i zaštiti domaće industrije.⁶⁸ Kako je Ugarska bila u opasnosti da „ostane samo agrarni primjerak industrijski

⁶⁵ Isto, 18.

⁶⁶ Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750.- 1918.*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2000.), 109; Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800.-1941.*, (Zagreb: Naklada Naprijed, 1991.), 11.

⁶⁷ Arijana Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“, 145.

⁶⁸ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, (Zagreb: Leykam International, 2007.), 133.

razvijenih austrijskih zemalja“⁶⁹, mađarski su krugovi uložili znatan napor u provedbu ubrzane industrijalizacije kako bi postigli privrednu i političku emancipaciju. Napori su popraćeni i zakonodavnim mjerama poput *Obrtnog zakona za Hrvatsku i Slavoniju* (1872.) i trgovačkog zakona (1875.). Sva su zakonska rješenja vezana za privredu vrijedila i za Bansku Hrvatsku jer se radilo o zajedničkim ugarsko-hrvatskim poslovima, ali ona zbog političkog položaja nije mogla svojoj industriji pružiti potreban poticaj.⁷⁰ Stoga, utjecajem „centra“ intenzivirao se proces industrijalizacije i na „periferiji“. Periferija je time postala tržištem za zapadne industrijske proizvode i opskrbljivač proizvoda koji su zadovoljavali industrijske potrebe centra.⁷¹

Prvi tvornički pogoni nastali su 1840-ih godina pretežito na plemićkim imanjima i bili su vezani za preradu njihovih sirovina. Osnivani su većinom na poticaj stranih industrijalaca, a domaći su privrednici tek djelomično sudjelovali u tim pothvatima. Strukturu industrijskih pogona obuhvaćale su prehrambena i drvena industrija te staklane i tvornica papira u Rijeci.⁷² Osnivanje industrijskih poduzeća intenziviralo se 1860-ih godina kada su u značajnoj mjeri dioničari postali domaći privrednici. Oni su dolazili većinom iz redova trgovaca stranoga podrijetla. Tada su osim navedenih industrija osnivanje kemijske, grafičke i građevinske industrije, tvornice duhana, kože, obuće, strojeva i u manjoj mjeri tekstilne industrije. Većina pogona zapošljavala je malo radne snage i nije imala parostroj, a znatan dio pogona bio je kratkoga vijeka.⁷³ Između ostalog, u industrijske se pothvate uključio i sloj tehničke i društveno-humanističke inteligencije, dok je plemstvo bilo slabije zastupljeno zbog njihova interesa podizanja poduzeća na vlastitim imanjima, a ne u gradovima.⁷⁴

No mađarski, austrijski i inozemni kapital svojim je investicijskim zahvatima određivao pravac razvitka industrijske privrede te vodio računa o vlastitom interesu za što brže, lakše i opsežnije stjecanje dobiti.⁷⁵ Kako bi se olakšala veća akumulacija kapitala, osnovan je veći broj domaćih novčarskih zavoda. Širenje tvorničke industrije bilo je sporo i ograničenog dometa, a

⁶⁹ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 136.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Luka Pejić, *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)*, (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet u Zagrebu: Zagreb, 2020.), 34.

⁷² Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 134.

⁷³ Isto, 135.

⁷⁴ Isto, 149.

⁷⁵ Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750.-1918.*, 223.

nakon krize 1873. godine nastupila je dugogodišnja stagnacija za domaće privredne snage.⁷⁶ Unatoč postupnom prodiranju industrijske ekonomike, najveći je dio stanovništva ipak bio vezan za agrarnu ekonomiku. Prema podacima o zanimanju stanovništva u Banskoj Hrvatskoj iz 1870. godine čak se 91, 20 % stanovništva bavilo poljoprivredom.⁷⁷ Seljaštvo je također bilo pogođeno krizom 1873. godine tijekom koje se pojavila znatna količina jeftinog ruskog i američkog žita na europskom tržištu. Pad cijena žita onemogućio je seljaštvu podmirenje različitih novčanih obveza zbog čega je često odlazilo u stečaj.⁷⁸

Gradovi Banske Hrvatske u drugoj su polovici 19. stoljeća zabilježili očigledan demografski rast. Tako je primjerice 1870. godine Zagreb imao 19 857 stanovnika, a Osijek 17 247 stanovnika.⁷⁹ Uzimajući u obzir druge europske gradove, Beč je tada imao 900 000 stanovnika, Pešta 320 000 stanovnika, Berlin 830 000 stanovnika, Pariz 1 850 000 stanovnika, a London gotovo 4 000 000 stanovnika.⁸⁰ Dakle, broj stanovništva čitave Banske Hrvatske koji je tada iznosio približno milijun stanovnika bio je četiri puta manji od samog Londona.⁸¹

Gradovi su postali žarišta prostorne i društvene pokretljivosti posebice nakon izgradnje željezničkih pruga. Privlačili su seosko stanovništvo koje je u njima tražilo mogućnost zapošljavanja. U gradovima su djelovali i procesi proletarizacije prije svega u onim djelatnostima koje se nisu mogle održati u modernoj, industrijskoj privredi ili se u nju uključiti. Kako pokretljivost iz sela u grad i generacijska reprodukcija nisu popunili sve potrebe za višim kvalifikacijama i zanimanjima, gradovi su postali privlačne točke i u međunarodnoj prostornoj pokretljivosti kvalificiranih radnika i različitih stručnjaka. Posljedica tih procesa nastanak je višenacionalnog stanovništva u sloju kvalificiranih radnika, ali i u višim društvenim slojevima.⁸²

Središta industrije u Banskoj Hrvatskoj predstavljali su Zagreb i Osijek. Zagreb se od 1860-ih godina postupno razvijao u središte modernizacije koja se uočavala u demografskom, kulturnom, znanstvenom, političkom, urbanističkom i skromnom ekonomskom razvoju. Razvojne

⁷⁶ Isto, 231, 236.

⁷⁷ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, str. 21.

⁷⁸ Luka Pejić, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“, *Historijski zbornik*, LXII (2018), br. 2:417.

⁷⁹ Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, (Zagreb: Školska knjiga, 1968.), 75.

⁸⁰ Miroslava Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.-1880. Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića*, (Zagreb: JAZU, 1979.), 24.

⁸¹ Isto.

⁸² Vlado Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Povijesni prilozi*, 2(1983), br. 2:19.

tendencije rezultirale su konstituiranjem elemenata građanske kulture pri čemu treba istaknuti osnivanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Sveučilišta Franje Josipa I., brojnih športskih i kulturnih društava, uvođenje plina, izgradnju modernog vodovoda i osnivanje središnjeg gradskog groblja na Mirogoju.⁸³ Postavljenjem spomenika banu Jelačiću na istoimenom trgu najavljena je „osnivačka groznica“ 1870-ih godina čime je trg postao središnji javni prostor. Uređenjem Zrinjevca, gradnjom donjogradskih palača i otvaranjem novih donjogradskih ulica promijenjene su gradske vizure. Osnivanje tvornica u Zagrebu počelo je 1860-ih, a intenziviralo se 1870-ih godina kao i prijelaz na dionička društva, a ne na pojedinačne pothvate. Izdavanjem dionica bilo je omogućeno sudjelovanje šireg kruga posjednika glavnica u tvorničkim pothvatima, a značilo je i određeno rasterećenje samo jednog vlasnika od odgovornosti i rizika.⁸⁴ Razvoju industrije u Zagrebu pogodovala je izgradnja željezničke pruge 1862. godine koja je spojila Zagreb s izvozno-uvoznom lukom Trstom, Bečom i industrijskim zemljama austrijskog dijela Monarhije. Uspostavljanjem željezničke veze s Rijekom 1873. godine zagrebačkim je tvornicama bio omogućen jeftiniji izvoz morskim putem.⁸⁵ Za navedeno razdoblje ističe se osnivanje tvornice šibica (1873.), tvornice obuće (1873.), tvornice duhana (1869.) i dr.⁸⁶

Gross i Szabo ističu kako se „industrijski duh nije mogao stvoriti preko noći, investicije su i dalje bile riskantne prije svega zbog skupoće kapitala, nedostatka komunikacije te kvalificirane radne snage, a pogotovo zbog nesigurnosti investicija budući da su zemaljske financije i cijelo zakonodavstvo bitno za ekonomski razvoj ovisili o odlukama mađarskog središta moći. Zato je Zagreb, iako se u njemu počela koncentrirati industrija, ipak ostao činovnički i đачki grad“.⁸⁷

Što se tiče Osijeka, grad je tijekom 19. stoljeća postao jedno od ključnih središta posredničkog poslovanja zahvaljujući položaju uz rijeku Dravu. Predstavljao je administrativno i ekonomsko središte, središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije, Virovitičke županije, Trgovačko-obrtničke komore te razvijao prometne i druge veze sa susjednom Ugarskom.⁸⁸ Osnivanjem Trgovačko-obrtničke komore (1853.) započeo je poticaj za otvaranje novih tvorničkih

⁸³ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 18.

⁸⁴ Isto, 134.

⁸⁵ Rudolf Bičanić, „Razvoj industrije u Zagrebu“, u: *Iz starog i novog Zagreba*, 1, ur. Franjo Buntak, (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.), 266.

⁸⁶ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 137-149.

⁸⁷ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, (Zagreb: Globus, 1992.), 330.

⁸⁸ Luka Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, (Zagreb: DAF, 2016.), 64.

postrojenja te izgradnju prometne mreže. Tako su od polovice 19. stoljeća otvarane tvornica žigica, tvornica za preradu drva, moderna pivovara i dr.⁸⁹ Od 1860-ih godina osnivaju se i novčarski zavodi. Između ostalog, krajem 1860-ih dolazi do propadanja sitnog obrta uslijed konkurencije s većim obrtnim kapitalom koji se oslanjao na moderne strojeve. Iako se stanje pokušalo popraviti novim *Obrtnim zakonom za Hrvatsku i Slavoniju* (1872.)⁹⁰, većina je malih obrta propadala, a obrtnici su se ili zapošljavali u drugim djelatnostima ili proletarizirali.⁹¹ Situacija je pogoršana ekonomskom krizom 1873. godine koja je uzrokovala propadanje mnogih industrijskih pothvata i usporila inicijative koje su bile povezane s razvojem željezničke mreže. U nedostatku financijske potpore domaćih krugova i stranog kapitala za realizaciju tih inicijativa posljedica krize očitovala se i u prometnoj izolaciji Osijeka koja je potrajala gotovo do početka 20. stoljeća.⁹²

Među glavnim čimbenicima nerazvijenosti industrije zagrebačka je Komora još 1852. godine navela narodnu prosvjetu.⁹³ Naime, prema popisu iz 1869. godine koji je uključivao Hrvatsku i Slavoniju, Vojnu granicu i Rijeku tek je 13, 3 % stanovništva znalo čitati i pisati, a 84 % bilo je potpuno nepismeno.⁹⁴ Uzimajući u obzir kriterij pismenosti Mirjana Gross i Agneza Szabo zaključuju kako je „bez pismenog stanovništva, viših obrazovnih i znanstvenih ustanova bilo neuspješno odgovoriti na izazove kapitalističke preobrazbe“.⁹⁵

2.2 Socijalno-ekonomski položaj radništva

Uz već postojeće obrtničke pomoćnike i naučnike (kalfe) pojavom industrijskih pogona u urbanim je središtima došlo do stvaranja industrijskog radništva. Podaci o radništvu u poduzećima

⁸⁹ Pejić, *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)*, 43.

⁹⁰ Prema tom zakonu ukinuti su cehovi, a utvrđena je sloboda obrta za svaku punoljetnu osobu bez obzira na spol i godine, vjeru, odgoj i zavičaj. Zlata Živaković Kerže, *S tradicionalnih na nove putove. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, (Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1999.), 45.

⁹¹ Zlata Živaković Kerže, *S tradicionalnih na nove putove*, 46-47.

⁹² Pejić, *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)*, 45.

⁹³ Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 134.

Dinko Župan navodi kako je prema malobrojnim podacima iz sredine 19. stoljeća bilo preko 95% nepismenog stanovništva. Dinko Župan, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, (Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016.), 273.

⁹⁴ Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, 75.

⁹⁵ Gross, Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 17.

i radionicama za razdoblje kraja 1860-ih i početka 1870-ih godina uglavnom su fragmentarni i ne može se sa sigurnošću odrediti njihov točan broj osim za neke veće pogone. Gross i Szabo navode kako je veći dio radništva Banske Hrvatske bio zaposlen u radionicama s manje od 5 pomoćnih radnika „gdje se uslijed nazadovanja te kategorije pothvata broj radnika neprestano mijenjao“.⁹⁶ Iste autorice navode kako „razmjerno visok broj radnika u poduzećima drvne industrije nije bio iskazan“ jer su se oni pribrajali poljoprivrednim radnicima.⁹⁷ Uzimajući primjer Zagreba, on je 1870. godine imao tek 13 % radničkog stanovništva, a tvorničkih radnika nije bilo puno⁹⁸ i uglavnom je prevladavalo obrtničko radništvo različitog nacionalnog sastava.⁹⁹ Ivan Kovačević ističe kako „prvobitna akumulacija i proces oslobađanja »suvišnog stanovništva« na prijelazu 1860/70-ih godina još uvijek nisu dostigli toliki stupanj da bi to imalo utjecaja na stvaranje većih fondova radne snage“.¹⁰⁰

Kada je u pitanju radno vrijeme radništva, ono je početkom 1870-ih trajalo između 13 i 14 sati. Počelo se primjenjivati još 1850-ih godina kada je nestalo tradicionalnoga načina rada koji je bio određen prirodnim trajanjem dana i noći.¹⁰¹ Radilo se uglavnom od 6-7 ujutro do 20-21 uvečer, a mnogi su radnici radili i nedjeljom do podneva. Od početka 1870-ih jedino su tipografi zahvaljujući pokretu iz 1869. godine uspjeli izboriti smanjenje radnog vremena na 10 sati.¹⁰²

Što se tiče podataka o radničkoj nadnici, Miroslava Despot ističe kako se „prosječna plaća kretala između 60 novčića do 1.50 forinte dnevno jer su samo kvalificirani radnici imali veću dnevnicu“.¹⁰³ Ista autorica nadodaje kako je onim radnicima koji su dobivali 60 novčića ostajalo jedva 30 do 35 novčića za dnevnu ishranu, a uz druge mjesečne izdatke poput sapuna ili odjeće taj je iznos bio potrošen i radnikova je obitelj ostajala gladna.¹⁰⁴

Prema njezinim navodima može se zaključiti kako su troškovi podmirenja najosnovnijih potreba uvelike premašivali neznatne radničke nadnice te posljedično utjecali na rast radničkog

⁹⁶ Isto, 333.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ U djelu *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* navodi se kako u Zagrebu 1870. godine nije bilo više od 132 tvornička radnika. Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, 76.

⁹⁹ Vlado Oštrić, „Složni-biti ćemo množni!: U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje“, *Kaj*, (VI)1973., 3:6.

¹⁰⁰ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 50.

¹⁰¹ Isto, 79.

¹⁰² Isto, 81.

¹⁰³ Miroslava Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*, 35.

¹⁰⁴ Isto.

nezadovoljstva, zahtijevanje njihova povećanja te snižavanje radnog vremena. Osim navedenog, zapošljavanje žena i djece u tvornicama u pojedinim je slučajevima značilo smanjivanje nadnice muškim radnicima. Isplata plaća individualnim radnicima, a ne obiteljskim proizvodnim jedinicama, postala je univerzalna što je činilo preciznu veličinu doprinosa svakog člana u obiteljskom dohotku. Takav način isplate plaća prijetio je narušavanjem materijalne baze muške dominacije u obitelji, naročito ako su zarade supruge i djece premašile zaradu muža i oca.¹⁰⁵ Pojedine industrije zapošljavale su većinom žensku radnu snagu što je uzrokovalo nezadovoljstvo među muškim radnicima, a u konačnici i zahtijevanje ukidanja njihova rada.

Gross i Szabo navode kako su „žene u prosjeku dobivale za isti rad kao i muškarci oko polovice njihove nadnice, a za različite pomoćne radnje znatno manje. Tako je primjerice u zagrebačkoj tvornici duhana s pretežno ženskom radnom snagom nadnica iznosila 0,68 forinti“.¹⁰⁶ O konkretnom udjelu radnica u radionicama i poduzećima u tom razdoblju nema preciznih podataka jer statistički podaci nisu naglašavali razliku između muških i ženskih radnika. No Mirjana Gross i Agneza Szabo pretpostavljaju da je udio žena u radnoj snazi poduzeća s više od pet radnika iznosio oko 20 %, a djece oko 2 %.¹⁰⁷

Početkom 1870-ih započela je ubrzana seoba sa sela u blizinu gradova gdje su se postupno stvarala prigradska naselja proletariziranog stanovništva.¹⁰⁸ Osim prigradskih naselja stvarala su se i poluradnička naselja uglavnom uz prometne putove ili u blizini industrijskih objekata, a bili su smješteni između urbane jezgre i okolnih seoskih naselja. Industrijski pogoni u Zagrebu bili su smješteni između već izgrađenih i novih dijelova grada što znači da se tijekom izgradnje u obzir uzimala radna snaga s periferije i prigradskih naselja.¹⁰⁹ Radnički domovi bili su smješteni uz potok Medveščak gdje se nalazila tvornica kože, a dio radnika smjestio se i u predgrađu uz današnju Savsku cestu gdje je nekad bilo naselje riječnih splavara pokraj mosta na Savi.¹¹⁰ U tom dijelu Zagreba nalazile su se tvornica šibica, Heinzelova parna pilana i nešto bliže gradu državna

¹⁰⁵ Jutta Schwarzkop, „The Social Condition of the Working Class“, u: *A Companion to Nineteenth Century Europe 1789-1914*, ur. Stefan Berger, (Oxford: Blackwell, 2006.), 112-113.

¹⁰⁶ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 333.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Mirjana Gross ur., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, (Zagreb: SNL, 1981.), 359.

¹⁰⁹ Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 54.

¹¹⁰ Ivan Kamupuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, (Zagreb: Školska knjiga, 1994.), 200.

tvornica duhana.¹¹¹ Tijekom 1860-ih u sjevernom dijelu grada počelo se izgrađivati i radničko naselje „Radnički dol“. Što se tiče ostalih gradova Banske Hrvatske, oni se nisu razvijali s takvim intenzitetom i u takvom obimu kao Zagreb. Kovačević navodi kako su se „gradovi u kojima se podizala industrija razvijali brže, ali sraščivanje raznih područja u jedno naselje teklo je sporije; novi stambeni i industrijski prostori tek su se kasnije uklapali u prostornu strukturu grada“.¹¹²

Kada je riječ o unutrašnjosti radničkih domova, oni su se sastojali većinom od omanje sobe i kuhinje. Bili su opskrbljeni najnužnijim namještajem, higijenu su stanari obavljali u kuhinji, a zahod je bio zajednički za više stanova. Postojali su i slučajevi gdje su radničke obitelji bile smještene u tavanke, ali i podrumke prostorije.¹¹³ Osim nepovoljnih stambenih prilika, uvjeti rada u radionicama i tvorničkim pogonima također nisu bili zadovoljavajući. U tom slučaju treba spomenuti službeni izvještaj zagrebačkoga liječnika Mraovića o higijenskim uvjetima u tadašnjoj tvornici obuće. Mraović navodi kako su „zahodske jame nadjene u takovom neuredjenu i nečistu stanju, u kojem se niti sa zdravstvenoga niti redarstvenoga obzira trpeti ne mogu“, stoga „u svih prostorijah gdje radnici rade imadu se ventilacije zraka uvesti, ulazi u tavanke sobe imadu se tako urediti da budu bez svake pogibelji za onuda prolazeće“ i „napokon se odobrava takodjer odredba gradskoga poglavarstva glede očišćenja zahodnih jamah po živoderu i glede desinficiranja zahodah na račun kućevlasnika jer je neophodno bilo da se odmah izvede“.¹¹⁴ Ostaje upitno jesu li uistinu Mraovićevi prijedlozi usvojeni i jesu li poboljšani higijenski uvjeti radništva u spomenutoj tvornici.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 55.

¹¹³ Aleksandra Muraj, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, (Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016.), 317.

¹¹⁴ Citirano prema Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.-1880.*, 231.

3. Javne rasprave i publicistička djelatnost o socijalnom pitanju (1869.-1875.)

Sve teži položaj radništva i budućnost njihove egzistencije počeo je zaokupljati tadašnje građanstvo koje je, osim humanitarnim akcijama, pokušalo ponuditi različita rješenja za poboljšanje radničkoga položaja u obliku javnih rasprava u tiskanim medijima i objavljivanjem ili prevođenjem publicističkih djela. U nizu članaka sisački je *Zatočnik*¹¹⁵ 1869. godine pod naslovom „Radničko pitanje“ nastojao prikazati genezu radničkoga pitanja i ponuditi moguća rješenja za poboljšanje radničkoga položaja. Objavljivanje te serije članaka ujedno predstavlja i jedan od rijetkih primjera javnog problematiziranja radničkog položaja u domaćem tisku krajem 1860-ih. Autor s inicijalima J. Z.¹¹⁶ istaknuo je kako „radničko pitanje zanima milijune ljudi, podpaljuje goruće strasti, zabavlja učenjake i praktičnike, jednako zabrinjuje i crkvu i državu“.¹¹⁷ Pozivajući se na Roberta Mohla i njegovo djelo¹¹⁸ autor je prihvatio Mohleovu podjelu „radničkog staleža“ koja je uključivala tvorničke radnike, ladanjske težake i zanatlijske kalfe.

U člancima je autor naveo kako je u Banskoj Hrvatskoj obrtnost bila malo razvijena, nedostajalo je tvornica, bilo je malo gradova i kako se proletarijat počeo osnivati pomoću „sadašnje ere“. Ipak, postojalo je nekoliko tvornica, kao i obrtničkih kalfi u gradovima, veleposjednika na selu koji su trebali radnike na svojim zemljama nakon ukidanja feudalnih odnosa pa je autor zaključio kako radničko pitanje postoji samo nije tako „zaoštreno“ kao u drugim državama.¹¹⁹ Iako je radničko pitanje trebalo zanimati cijelo društvo, ono se prema autoru, ticalo samo radnika i poduzetnika.¹²⁰ Autor je naveo kako su različita rješenja tome pitanju nudili filantropi, kao i socijalisti i komunisti. U člancima je naglasio i kako prihvaća određene zahtjeve radništva kao što su novčano podupiranje zanatlijskih radnika u svrhu obrazovanja, zauzimanje države za radništvo,

¹¹⁵ List je osnovan 1869. godine u Sisku i pod tim je nazivom izlazio do 1871. godine. Urednici su mu bili Josip Miškatović i Ivan Vončina. Bio je organ Narodne liberalne stranke koja se u trenutku izlazenja lista nalazila pod vodstvom Strossmayera, Račkog, Mrazovića i drugih. Josip Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957.), 13.

¹¹⁶ Mirjana Gross smatra kako se pod inicijalima J. Z. krije ime Josipa Zorića. Mirjana Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, *Historijski zbornik*, VIII (1955), br.1-4: 9.

Zorić je, prema dostupnim informacijama, bio župnik, zastupnik u hrvatskom saboru i književnik. https://libRARY.foi.hr/m3/rez1.php?G=9&H=METELGRAD&U=ZORI%C6*Josip, (21. svibnja 2020.)

¹¹⁷ „Radničko pitanje“ (I.), *Zatočnik*, br. 18, god. I., 24. rujna 1869., 3.

¹¹⁸ Riječ je o njemačkom pravniku i političaru Robertu von Mohlu (1799.-1875.) i djelu *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik* (hrv. *Državno pravo, narodno pravo i politika*) u čijem se drugom svesku iz 1869. godine raspravlja o radničkom pitanju.

¹¹⁹ „Radničko pitanje“ (II.), *Zatočnik*, br. 20, god. I, 27. rujna 1869., 2.

¹²⁰ „Radničko pitanje“ (IV.), *Zatočnik*, god. I, br. 22, 29. rujna 1869., 3.

kao i osiguravanje olakšica onima koji su „dosta dugo stradali“ i „skapavaju pod bremenom nevolje“.¹²¹ Nije podržao zahtjeve prema kojima se radnja treba odijeliti od kapitala, osudio je mržnju prema „posljedujućemu srednjemu razredu“ i podjelu zemljišta svima koji se bave ratarstvom.¹²²

Iako je smatrao kako se radničko pitanje „za sada“ ne može riješiti, autor je ponudio i svoj prijedlog kako pomoći radničkom staležu. Radniku se prema njemu treba dozvoliti sloboda udruživanja, država bi se trebala pobrinuti da radnici dobiju višu naobrazbu, radnicima bi dobro došla i poučna predavanja, a podržao je i štrajk radnika kao sredstvo „kojim se radnik opirati može nepravdi“.¹²³ Autor je smatrao kako radnici imaju pravo tražiti od države slobodu zastupanja svojih interesa. Ono što nemaju pravo tražiti je, čime autor zaključuje raspravu, status privilegiranog staleža, koji se zove naprednim jer ne poznaje nikakve privilegije i sve ljude smatra jednakima, kao što nema pravo tražiti ni da država jedino brine o njemu.¹²⁴

Sumirajući spomenutu raspravu može se zaključiti kako autor smatra da se radničko pitanje može riješiti jedino između radnika i poslodavca, no njegovo rješavanje u tom trenutku nije bilo moguće. Autor je u raspravi odbacio odvajanje rada od kapitala, mržnju radnika prema srednjoj klasi, podjelu zemljišta, nije odobrio Lassalleovu¹²⁵ ideju o državnoj pomoći kao ni Schulze-Delitzschevu¹²⁶ ideju o samopomoći. S druge strane, istaknuo je ulogu države u obrazovanju radnika, odobrio je pravo radničkoga udruživanja i štrajka radnika kao sredstva protiv nepravde.

Ono što je posebice zanimljivo jest vrijeme i namjera pisanja tog članka. Članak je, naime, napisan tijekom akcije za osnivanje radničkoga društva u Zagrebu 1869. godine. Josip Cazi smatra kako je Narodna liberalna stranka, a time i njezin organ *Zatočnik*, pokušavala „idejno usmjeriti tu

¹²¹ „Radničko pitanje“ (IV.), *Zatočnik*, god. I, br. 22, 29. rujna 1869., 3.

¹²² Isto.

¹²³ „Radničko pitanje“ (VI.), *Zatočnik*, god. I, br. 43, 23. listopada 1869., 3.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Ferdinand Lassalle (1825.-1864.) bio je njemački publicist i političar, surađivao u novinama *Neue Rheinische Zeitung* koje je uređivao Karl Marx, postao je predsjednik Općeg njemačkog radničkog udruženja 1863. godine. Prema programu koji je izradio za Opći njemački radnički kongres (1863.) Lassalle je glavno sredstvo u preobrazbi društva vidio u općem i jednakom pravu glasa te stvaranju proizvodnih radničkih zadruga uz pomoć države koju će „postupno kao „izvanklasnu“ organizaciju pretvoriti u tzv. slobodnu narodnu državu“. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35514> (21. svibnja 2020.)

¹²⁶ Franz Hermann Schulze-Delitzsch (1808.-1883.) bio je njemački političar i ekonomist, smatra ga se osnivačem produktivnih zadruga i začetnikom kooperativne kreditne industrije u Njemačkoj, pokrenuo je Zakon o zadrugama koji vrijedi i danas te osnovao prvu zadružnu udugu. <https://genossenschaftsmuseum.de/schulze-delitzsch/> (21. svibnja 2020.)

aktivnost zagrebačkih radnika kako organizacija ne bi bila politička, dakle ni pod utjecajem socijalističkih i komunističkih ideja, ni ideja Schulze-Delitzschevog zadrugarstva ni kršćansko-socijalnih ideja Katoličke crkve, već koja bi bila bolno-potporno društvo na bazi samopomoći koje će obrazovanom i slobodnom radniku pomoći u nevolji“.¹²⁷ Stranka je željela pridobiti radnike za svoju politiku, a prema Caziju uspješnost tog nauma očitovala se u radničkom odbijanju tiskanja vladina satirična lista *Zvekana* tijekom tipografskog pokreta što je protumačeno kao radničko pristajanje uz opoziciju protiv Nagodbe i zemaljske vlade, baruna Raucha i njegovih suradnika.¹²⁸ Za sada nije poznato jesu li radnici uistinu stali uz opoziciju, no prema pisanju *Zatočnika* 1870. godine urednici su, odnosno pobornici Narodno liberalne stranke, odobrili radničko odbijanje tiskanja *Zvekana*.¹²⁹

Osim pobornika Narodne liberalne stranke, radničkim su se pitanjem pozabavili i pripadnici tada vladajuće Hrvatsko-ugarske stranke. Jedan od njih bio je i Ljudevit Vukotinović¹³⁰ koji je nakon povratka iz Francuske 1870. godine preveo djelo *L'ABC du travailleur* francuskog publicista Edmonda Abouta (1868.) kao *Abecedar radnika*. U predgovoru prijevoda Vukotinović je naglasio kako i u Hrvatskoj treba obratiti pažnju na radničko pitanje koje je još mala iskrica, ali i ona se može lako razbuktati u vatru. Istaknuo je kako „kod nas nejma ni radnikah, ni siromakah, ni u obće proletaracah, budi na broju mnogih, budi tako izobraženih, da bi kadri bili zahtjevanju stališa svoga izraz podieliti, nu napriedak u obrtu i trgovini doniet će sa sobom, da će i u našoj zemlji radnja s glavnicom doći u oprieku i mjeriti sile svoje“.¹³¹ Vukotinović je naveo da Aboutovo djelo ide u korist radnika kao i u prilog „vječnoj istini“ i pravdi te ne treba vrijediti samo za Francusku nego i čovječanstvo uopće. Mirjana Gross navodi kako su „vječne istine“ koje

¹²⁷ Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 18.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ „Svi ovdašnji slagari zaključili su da vole odmah odstupiti od posla, nego i nadalje štampati gnjusan paškvil *Zvekan*, komu nije drago van najgadnijim načinom ružiti i sumnjičiti najzaslužnije muževe narodne stranke. Uslijed tog rodoljubivog zaključka, povratiše Gajevi slagari još koncem prošloga mjeseca Rauchovu najmljeniku Manasteriotu rukopis i slike i tako neće se više *Zvekan* štampati u Zagrebu pored svega toga što je Rauch silio Gaja, da ga štampa jer su slagari dosljedni, a Gaj bez slagara biti nemože. Živili zagrebački slagari! Ugledali se i drugi u nje“. *Zatočnik*, br. 13, god. II, 20. lipnja 1870., 2.

¹³⁰ Ljudevit Vukotinović (1813.-1893.) bio je hrvatski političar, književnik i prirodoslovac. Sudjelovao je u radu Sabora 1847. godine gdje je uz Ivana Kukuljevića Sakcinskog bio zaslužan za proglašenje hrvatskoga jezika službenim. Iako je bio član Narodne stranke, 1871. godine pristao je uz unioniste, no ubrzo nakon toga povukao se iz državne službe. Nastavio se baviti pisanjem i prevodenjem. Osim toga, bavio se botanikom, petrografijom, mineralogijom i geologijom, a bio je i jedan od osnivača Narodnoga muzeja i član JAZU. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65646> (21. svibnja 2020.)

¹³¹ Citirano prema Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 10.

proklamira About tipična shvaćanja tadašnje liberalne buržoazije.¹³² Riječ je o odobravanju nejednakosti u društvu, opravdanju radničke bijede usporedbom položaja radnika sa stanjem divljaka i položajem radnika u prošlosti, tvrdnji da i kapitalistički kredit znači proizvodnu radnju, a društveni su paraziti samo prosjaci, kradljivci i igrači karata po zanatu, uzdizanju slobodne trgovine kao vječne zasade ekonomije, obilju koje je rezultat štednje, preporuci proleteru da štedi i postane svoj gospodar te odobravanju nastojanja oko naobrazbe i osiguranja radnika. Dakle, ovo se razmatranje temeljilo na tzv. samopomoći kao i omogućavanju naobrazbe i osiguranja radništva o čijim je prednostima i nedostacima govorio i autor članka u *Zatočniku*. Prema mišljenju Mirjane Gross, Vukotinović se zapravo priklonio „struji liberalne buržoazije koja je bila reakcionarnija od struje kojoj se priklonio *Zatočnik*“.¹³³

Iako se vremenski ne podudaraju s razdobljem kojim se bavi ovaj rad, svakako treba spomenuti i djela baruna Lazara Hellenbacha¹³⁴, a to su *Misli o socijalnoj politici u Austriji* iz 1862. godine i *Gesetze der socialen Bewegung* (hrv. *Zakonitosti društvenog pokreta*) koje je objavljeno 1864. godine u Beču. U tim je djelima Hellenbach inzistirao na socijalnim i radničkim pravima, ali u okviru veleposjedničkog prava. Najviše je citirao djelo *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer Deutschen Social-Politik* (hrv. *Prirodna povijest njemačkog naroda kao temelj njemačke socijalne politike*) Wilhelma Heinricha Riehla¹³⁵. On se, prema nekim pretpostavkama, iz pozicije zemljoposjedničkog plemstva zalagao za drukčiju raspodjelu bogatstva unutar postojećeg društvenog sustava.¹³⁶

Osim navedenih, u raspravu o socijalnom pitanju uključili su se i pojedini pripadnici Katoličke crkve. Iskazivanje mišljenja posebice prema novim učenjima nije bilo strano pripadnicima Katoličke crkve. Tako je još u studenom 1846. godine svoj stav o komunizmu i

¹³² Isto.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Barun Lazar Hellenbach (1827.-1887.) bio je hrvatski političar, publicist i filozofski pisac. Pripadao je skupini umjerenih unionista, no bi je sklon liberalnijim stavovima. Zagovarao je hrvatsku gospodarsku i financijsku samostalnost tijekom sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Nakon dolaska Narodne stranke na vlast 1873. godine povukao se iz politike i posvetio se filozofiji. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24871> (21. svibnja 2020.)

¹³⁵ Wilhelm Heinrich Riehl (1823.-1897.) bio je njemački novinar i povjesničar. U djelu *Prirodna povijest njemačkog naroda kao temelj njemačke socijalne politike* koje broji 4 sveska (1851.-69.) ističe geografske čimbenike, socijalne uvjete i njemački lokalni život i kulturu. Iako su njegove teorije kritizirane, bile su presudne za razvoj kulturne i socijalne historije u Njemačkoj. <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Heinrich-Riehl> (21. svibnja 2020.)

¹³⁶ Matko Globačnik, „Najranija recepcija Marxove misli među Južnim Slavenima u Habsburškoj Monarhiji i Srbiji (1848.-1871.)“, 176.

socijalizmu izrekao papa Pio IX. u enciklici *Qui pluribus* opisavši komunizam kao „doktrinu koja se najviše protivi prirodnom zakonu“, a ako bi se ona prihvatila „uslijedilo bi potpuno uništenje nečijeg zakona, vlade, imovine, pa i samog ljudskog društva“.¹³⁷ U enciklici se, osim navedenih, osvrnuo i na opasnosti racionalizma i panteizma.

Nedugo nakon *Zatočnikove* rasprave o radničkom pitanju uslijedio je i odgovor svećenika Mate Stipića u *Zagrebačkom katoličkom listu*¹³⁸. Autor je u članku ukratko iznio sadržaj *Zatočnikove* rasprave te uz spomenute prijedloge naveo i još jedan prema kojemu će se materijalno stanje radnika poboljšati ako se ukinu katolički blagdani. Takav je prijedlog, po autoru, imao za cilj radniku „iščupati iz srca najveću svetinju – vjeru“.¹³⁹ U tekstu se autor pozvao na djelo *Katolički blagdani i zlatno tele – na sajam praćeno* (njem. *Die katolischen Feiertage und das goldene Kalb mit seinen Hornisten auf dem Markt geführt*) njemačkog pisca Josepha M. Hägelea¹⁴⁰ koje je objavljeno 1869. godine u Freiburgu. Istaknuo je dio djela u kojem se navodi kako „židovi, slobodni zidari, lienjaci kapitaliste i obrtnici u veliko“ žele ukinuti katoličke blagdane i „vlastitoj cienjenoj osobi svojoj, kako im se sviđa blagdane i u tjednu“ stvoriti.¹⁴¹ Prema autoru jedino kršćanstvo može riješiti socijalno pitanje.¹⁴²

Svoj prilog raspravi o socijalnom pitanju dao je i Josip Rieger¹⁴³. U člancima „Socijalne grjehe“¹⁴⁴, „K socijalnomu pitanju“¹⁴⁵, i „Današnji liberalizam“¹⁴⁶ uglavnom je citirao i donio

¹³⁷ Pio IX., *Qui pluribus*, https://en.wikipedia.org/wiki/Qui_pluribus (21. svibnja 2020.). Prema Alexanderu Stummvollu to je između ostaloga prvo spominjanje komunizma u nekoj papinskoj enciklici. Alexander Stummvoll, *A Living Tradition: Catholic Social Doctrine and Global Politics*, (Eugene, OR: Cascade Books, 2018.), 78.

¹³⁸ Crkveno-bogoslovni časopis prvo je izlazio pod imenom *Katolički list zagrebački* od 1849. godine. Ime mijenja u *Zagrebački katolički list* 1851. godine i pod tim imenom izlazi do 1876. godine, te ga zatim opet mijenja u *Katolički list* koji izlazi do 1945. godine. Osnovao ga je nadbiskup Juraj Haulik. Težio je moralnoj obnovi Crkve, vraćanju njezina ugleda u društvu i htio je umanjiti utjecaj liberalizma. Ana Biočić, *Djelovanje katoličkih svećenika u sazivu Sabora Trojedne kraljevine od 1868. do 1871. godine*, (doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji, 2014.), 27.

¹³⁹ „K socijalnom pitanju“, *Zagrebački katolički list*, br. 42, god. XX, 21. listopada 1869., 331.

¹⁴⁰ Joseph M. Hägele (1823.-1892.) bio je njemački filozof, filolog, pisac i učitelj. <https://www.projekt-gutenberg.org/autoren/namen/haegele.html> (21. svibnja 2020.)

¹⁴¹ „K socijalnomu pitanju“, *Zagrebački katolički list*, br. 42, god. XX, 21. listopada 1869., 332.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Josip Rieger (1846.-1909.) bio je hrvatski teološki pisac. Predavao je crkvenu povijest na Teološkom fakultetu u Zagrebu i objavio je više radova pedagoške, sociološke i povijesne tematike. U znanstvenom smislu bavio se kršćanstvom Slavena, osobito djelovanjem sv. Metoda. Prevodio je s grčkoga i latinskoga jezika i objavio je djela *Slobodna zidarija* (1873) i *Žiće svetoga Metoda* (1885). <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52819> (21. svibnja 2020.)

¹⁴⁴ „Socijalne grjehe“, *Zagrebački katolički list*, br. 14, god. XXIV, 3. travnja 1873.

¹⁴⁵ „K socijalnomu pitanju“, *Zagrebački katolički list*, br. 18, god. XXV, 30. travnja 1874.

¹⁴⁶ „Današnji liberalizam“, *Zagrebački katolički list*, br. 34, god. XXV, 20. kolovoza 1874.

prijeводе njemačkih katoličkih pisaca o „zabludama“ liberalizma i rješavanju socijalnoga pitanja pomoću kršćanstva.

Navedeni prilozi pripadnika Katoličke crkve o socijalnom pitanju evidentno svjedoče o kritici razvoja liberalno-građanskog i kapitalističkog društva. Takva kritika nije bila strana ni pripadnicima Katoličke crkve u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj koji su također vodili „borbu“ protiv liberala u tom razdoblju.¹⁴⁷ U jeku te borbe nastala su brojna teorijska djela, a upravo praćenje suvremenih rasprava i prijevodi fragmenata aktualnih djela pokazuju kako su autori članaka u *Zagrebačkom katoličkom listu* uglavnom prihvatili tuđe teorije i stavove ne ponudivši vlastita rješenja za socijalno pitanje.

Antiliberalna i antikapitalistička kritika bila je prisutna od početka izlaženja *Zagrebačkog katoličkog lista*, no zaoštrila se posebice početkom 1870-ih godina dolaskom liberalne vlade na vlast u Banskoj Hrvatskoj. To se prije svega očitovalo nakon donošenja reformi 1873. godine kojima je liberalna vlada težila smanjiti utjecaj Crkve posebice u sferi obrazovanja što je uzrokovalo oštre reakcije klera. Tako primjerice Pieter M. Judson navodi kako su tijekom 1870-ih u zapadnim i sjevernim regijama Austrije liberali ideju o protivljenju novom školskom sustavu projicirali na hijerarhiju Katoličke crkve koja je sudjelovala u „kulturnom ratu“ (njem. *Kulturkampf*), izrazu koji je posudila „iz kampanje koju je protiv Katoličke crkve u to vrijeme vodio Bismarck u Njemačkoj“.¹⁴⁸ Nakon osnivanja Prve internacionale¹⁴⁹ i pada Pariške komune¹⁵⁰ socijalno je pitanje sve više zanimalo kler kako u Europi tako i u Banskoj Hrvatskoj što se i uočavalo u sve češćem objavljivanju teorijskih rasprava i djela, odnosno njihovih prijevoda.

¹⁴⁷ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 12.

¹⁴⁸ Pieter M. Judson, *Povijest Habsburškog Carstva*, (Zagreb: Sandorf, 2018.), 315.

¹⁴⁹ Prva internacionala (eng. *International Working Men's Association*) osnovana je u Londonu 1864. godine na poticaj britanskih i francuskih sindikalnih skupina. Obuhvaćala je socijalističke i anarhističke grupacije iz 13 europskih zemalja i iz SAD-a. Na prvoj konferenciji Internacionala (1865.) prihvaćeni su *Statut* i *Inauguralna adresa* koje je napisao Karl Marx. Do rascjepa u Internacionali došlo je 1871. godine između pristalica M. A. Bakunjinu i K. Marxa. Kako vodstvo ne bi preuzele Bakunjinove pristalice, na kongresu u Hagu (1872.) Marxove su pristalice premjestile sjedište u New York u kojem je djelovala sve do formalnog raspuštanja 1876. godine. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27642> (21. svibnja 2020.)

¹⁵⁰ Pariška komuna uspostavljena je 18. ožujka 1871. godine nakon ustanka pariške Nacionalne garde koji je izbio kao reakcija na kapitulaciju Pariza u Francusko-pruskom ratu (28. siječnja 1871.) i na mogućnost obnove monarhije. Tijekom kratkotrajnog upravljanja Parizom Komuna je provela niz demokratsko-socijalnih mjera (oprost dugova, zaštita radnika, besplatno školovanje). Nakon 72 dana Komunu su slomile francuske postrojbe nakon čega su započeli sudski procesi. Dva dana nakon pada Komune Marx ju je na Generalnom vijeću Prve internacionale prikazao kao prvu socijalnu revoluciju zbog čega je postala događajem na koji se često pozivala socijalistička i marksistička misao. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46707> (21. svibnja 2020.)

Članci ili bolje rečeno, prijevodi fragmenata djela, objavljivani su i neposredno nakon određenih društvenih gibanja u Banskoj Hrvatskoj. Tako primjerice Riegerovo objavljivanje prijevoda fragmenta djela njemačkog katoličkog pisca Conrada Sickingera i njegovih potvrda „pravednih zahtjeva“ radničkog staleža u travnju 1874. godine koincidira sa zamjetnijim angažmanom zagrebačkih radnika okupljenima oko Zagrebačkoga obrtničko-radničkog društva. Osim toga, prijevod fragmenta djela pojavljuje se nedugo nakon kongresa u Neudörflu nakon kojega je konstituirana austrijska socijaldemokratska stranka. Zanimljivo je da su Sickinger, a time i Rieger, prihvatili neke zahtjeve koji su doneseni na kongresu u Eisenachu 1869. godine, a i na kongresu u Neudörflu 1874. godine. Riječ je o općem pravu direktnoga i tajnoga glasa (odnosilo se samo na muškarce), ukidanju rada nedjeljom, skraćivanju vremenskog trajanja rada i ukidanju rada žena i djece.¹⁵¹ S obzirom da je Eisenacherski program zahtijevao i neke odredbe koje nisu išle u korist Crkve, očigledno je da takve zahtjeve određeni pripadnici Crkve nisu mogli prihvatiti. Nije poznato je li ovo načelno prihvaćanje pojedinih radničkih zahtjeva bio način na koji su pojedini pripadnici Katoličke crkve podržali akcije radništva za poboljšanje njihova položaja. No nije isključeno da su autori članaka optužbama protiv liberalne vlasti i prihvaćanjem određenih radničkih zahtjeva htjeli pridobiti radništvo na svoju stranu kako bi povratili utjecaj Crkve, spriječili razvoj „nepravednih zahtjeva“ radništva i smanjili utjecaj liberalne politike među radnicima.

O smanjivanju utjecaja liberalne politike među radnicima piše Judson ističući da kada su radnički pokreti „prerasli političke granice koje su za njih zamislili njihovi dobrotvori, liberalni pokrovitelji počeli su povlačiti svoju podršku“.¹⁵² Osim toga, Judson navodi i kako su austrijski liberali smatrali da radnici trebaju zaraditi pravo na sudjelovanje u životu države, odnosno pravo glasa, a neprovođenje aktivnih politika za unaprjeđenje radničke socijalne mobilnosti, osim financiranja javnog obrazovanja, Judson je shvatio kao posljedicu liberalnog straha.¹⁵³

¹⁵¹ Eisenacherski program sadržavao je, osim navedenoga, sljedeće zahtjeve: ukinuće svih privilegija staleža, posjeda, rođenja i religije, uvođenje narodne obrane umjesto stajaće vojske, odvajanje crkve od države i škole od crkve, obveznu i besplatnu nastavu u pučkim školama te u svim javnim ustanovama za naobrazbu, nezavisnost sudova, uvođenje porote i stručnih sudova, usmene i javne sudske rasprave i besplatno sudske uređivanje, ukidanje svih zakona o tisku, društvima i koaliciji, ukidanje indirektnog poreza, uvođenje jedinstvenog progresivnog poreza na dohodak i nasljedstvo, državnu skrb za zadrugarstvo i državni kredit za slobodne produktivne zadruge pod demokratskim garancijama. Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 23-24. U Eisenacherskom programu ne traži se jedino potpuno ukidanje ženskog i dječjeg rada, već samo njihovo ograničavanje.

¹⁵² Judson, *Povijest Habsburškog Carstva*, 325.

¹⁵³ Isto, 325-326.

U raspravu o poboljšanju radničkoga položaja uključio se i zagrebački tipograf Dragutin Kale (Kahle)¹⁵⁴ objavivši 1874. godine brošuru *Njekoliko rieči o društvenom životu*. Svrha je brošure bila potaknuti zagrebačko radništvo na društveno-politički angažman i bolesničkoj blagajni Zagrebačkoga obrtničko-radničkog društva pokloniti cijeli iznos od prodaje brošure. Poboljšanju radničkoga položaja pomoći će, prema Kaleu, radničko društvo koje već postoji u Zagrebu, no pridružio mu se samo mali broj radnika, a ne svi radnici kako se očekivalo.¹⁵⁵

Prilog 1. Dragutin Kale (Kahle), izvor: <http://www.unicro.hr/print.php?ID=808> (21. svibnja 2020.)

Društvo će za radnike, prema Kaleu, biti:

„ono mjesto gdje će se oni upoznavati, kamo imadu svi bez razlike narodnosti pravo pristupa, gdje će oni učiti, kako jim se valja složiti, prijateljski štovati i bratinski ljubiti; tamo će izčeznuti svaka mržnja u pogledu narodnosti, ona bo jest najveći neprijatelj radnika, a i najubojitije je oružje, kojim se oni sami utiru“.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Dragutin Kale (Kahle) rođen je 11. siječnja 1847. godine u Zagrebu. Naukovanje je započeo u tiskari Antuna Jakića s 13 godina, a nekoliko godina kasnije zaposlio se u Gajevoj tiskari. Krajem 1860-ih predložio je samostalno djelovanje zagrebačkih tipografa i osnivanje Tipografske zadruge prema pravilima iz Beča. Izabran je 1870. godine za predsjednika Tipografskog društva i prestao je raditi u Gajevoj tiskari. Godinu dana kasnije, krajem 1871. godine, sudjeluje u tipografskom štrajku i uhićen je zajedno s još trinaesticom tipografa. Nakon izlaska iz zatvora posvetio se izradi pravila za Zagrebačko obrtničko-radničko društvo te uređivanju *Radničkoga prijatelja*. Zbog bolesti Kale se neko vrijeme povlači iz radničkoga društva i uredništva navedenoga lista. Krajem 1870-ih ponovno se uključuje u rad Tipografskog i Obrtničko-radničkog društva, no ne zadugo jer opet obolijeva. Umire 13. svibnja 1903. u Zagrebu. Vlado Oštrić, „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život! (Prilog biografiji Dragutina Kalea)“, *Kaj*, VI(1873), br. 3: 21-51.

¹⁵⁵ Citirano prema Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 43.

¹⁵⁶ Citirano prema Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 22-23.

U nastavku brošure Kale je naveo i podržao zahtjeve (tražbine) inozemnih radnika koji su većini hrvatskoga radništva bili nepoznati. Riječ je o zahtijevanju općeg prava glasa (za muškarce), potpune slobode tiska, propisanog vremena za dnevnu radnju, ukidanja nedjeljnog rada, ukidanja stajaće vojske i uvođenja pučke narodne obrane te obaveznog i besplatnog školovanja. Radi se o zahtjevima koji potječu iz Eisenacherskog programa Socijaldemokratske stranke Njemačke, odnosno o verziji koju su usvojili austrijski socijalisti na kongresu u Neudörflu 1874. godine. U brošuri nisu istaknuti zahtjevi socijaldemokratskog karaktera¹⁵⁷, pa zbog toga Gross zaključuje kako „brošura nema socijaldemokratski karakter, ali se iz nje razabire da je pisac blizak socijaldemokratskim idejama“.¹⁵⁸ Na kraju brošure Kale poručuje čitatelju da „ovaj spis“ što više proširi među radnicima.¹⁵⁹ Josip Cazi smatra kako se upravo po toj „molbi“ može uvidjeti taktika socijalista u radničkom društvu. Ona se, prema Caziju, sastojala u što većem osnivanju radničkih društava u Hrvatskoj, razvijanju što intenzivnije agitacije i propagande jer „prosvjeđivanje radnika i nije drugo do agitacija i propaganda zadataka i ciljeva društva ne samo humanih i stručno-obrazovnih, već i političkih kakve je onda pred sebe postavljala socijalna demokracija koja je stajala na pozicijama Marksove taktike toga vremena“.¹⁶⁰

Kada je u pitanju Kaleov stav o funkciji radničkoga društva, može se primijetiti kako njegovu funkciju Kale ne vidi samo u naobrazbi radnika kao ni u bolesničkoj potpori. Gross ističe kako Kale društvu pridavao „onaj zadatak koji su proklamirali Arbeitbildungsvereine (Društva za obrazovanje radnika) u Njemačkoj i Austriji, a oni su bili socijaldemokratskog karaktera“.¹⁶¹ Evidentno je i da Kale u brošuri propagirao radnički internacionalizam, dok je nacionalističke težnje smatrao „oružjem“ kojim se radnici „sami utiru“.¹⁶² S obzirom na rečeno, može se zaključiti kako Kale poboljšanje radničkoga položaja nije vidio samo u ekonomskom, već i u političkom pogledu.

¹⁵⁷ Ne spominju se sljedeće točke programa: osnivanje „slobodne narodne države“, borba protiv postojećih političkih i socijalnih prilika, borba za jednaka prava i dužnosti te odstranjenje klasnog društva, odstranjenje postojećeg proizvodnog sustava zadružnim radom, rješenje socijalnog pitanja moguće je samo u demokratskoj državi te pristupanje Socijaldemokratske stranke Internacionali i pridruživanje njezinim težnjama. Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 23.

¹⁵⁸ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 24.

¹⁵⁹ Citirano prema Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 48.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 24.

¹⁶² Cazi, 43.

Uzimajući u obzir činjenicu da je brošura nastala u razdoblju pridobivanja što većeg broja članova za Zagrebačko obrtničko-radničko društvo, imala je i propagandnu ulogu. Osim toga, objavljivanje brošure, prema Oštriću, može se ubrojiti i u postneudörflsku aktivnost zajedno s onom austrijskih i čeških socijalista u Monarhiji.¹⁶³ Brošuru su pozitivno ocijenili i članovi Zagrebačkoga obrtničko-radničkoga društva. Riječ je o Josipu Huzeku, Marku Deanoviću i Franji Potisku koji su u *Radničkom prijatelju* Kalea prozvali „zasvjedočenim pristašom radničke stranke“ i pozvali svakog radnika Hrvatske, bio član radničkoga društva ili ne, da nabavi taj „prvi u hrvatskom jeziku izašavši spis koji tako jasnimi, svakomu razumljivimi rieči tumači dužnosti i tražbine radnika“.¹⁶⁴ Prema rečenome, Kale nije bio usamljen u isticanju navedenih radničkih zahtjeva.

Analizirajući navedene javne rasprave i publicistička djela može se doći do zaključka kako su isti nastali u vrijeme zamjetnijih radničkih akcija. Uz to, u obzir moramo uzeti i međunarodne okolnosti koje su imale utjecaja na radništvo Banske Hrvatske. Predstavljali su različita idejna rješenja za poboljšanje radničkoga položaja čime su nastojali utjecati na što veći broj radnika. S obzirom da su u radničkim društvima postojale različite struje, može se pretpostaviti kako su navedene rasprave i publicistička djela ostvarili određeni utjecaj na radništvo.

4. Počeci radničkoga pokreta u Banskoj Hrvatskoj

Ako se pod pojmom radničkoga pokreta smatraju različiti organizacijski oblici radničkoga udruživanja kao sredstva za poboljšanje životnih i radnih uvjeta, onda njegovi počeci na području hrvatskih zemalja započinju 1867. godine.¹⁶⁵ Naime, tada je u Osijeku osnovano Posleničko-izobrazitelno društvo (Esseker Arbeiter Bildungs-Verein), prvo takve vrste na ovim prostorima.¹⁶⁶ Ono je osnovano pod inicijativom Gustava Wagnera, vlasnika ljevaonice i tvornice strojeva te suosnivača i glavnog urednika osječkog lista *Die Drau*. Osnovna svrha Društva bila je

¹⁶³ Vlado Oštrić, „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život! (Prilog biografiji Dragutina Kalea)“, 39.

¹⁶⁴ *Radnički prijatelj*, br. 7, god. I., 15. studenoga 1874., 3.

¹⁶⁵ Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, 76.

¹⁶⁶ Dušan Plećaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, (Osijek: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta Božidar Maslarić, 1973.), 8.

unaprjeđenje duhovne i tjelesne dobrobiti radnika. Te su dobrobiti radnici trebali ostvariti putem obrazovanja, odnosno primanja poduke pisanja, čitanja, računanja, crtanja i znanja koji su vezani za pojedinu struku radnika, zatim priređivanjem znanstvenih i poučnih predavanja, rasprava, društvenih sastanaka i zabava.¹⁶⁷

Obveza je Društva bila i da se brine o bolesnim članovima i da ih u slučaju smrti dostojno sahrani. Pravo na njegu u slučaju bolesti imali su redovni članovi koji su uplaćivali novac u bolesničku blagajnu, a bolesničku su pomoć mogli primati dva mjeseca.¹⁶⁸ Društvo je, prema Mažuranu, bilo više pod utjecajem ideja Schulze-Delitzscha, no ne može se tvrditi kako u društvu nisu postojale i osobe sklone socijalističkim idejama.¹⁶⁹

Dvije godine kasnije, 1869. godine, grupa zagrebačkih radnika također je pokušala osnovati društvo za naobrazbu i međusobno pomaganje radnika u bolesti. Toj je akciji potporu dao i član Narodne stranke Milan Makanec¹⁷⁰ koji je i predvodio deputaciju. No vlada Levina Raucha nije odobrila društvena pravila. Mirjana Gross navodi kako vlada nije mogla imati povjerenja u Milana Makanca prvenstveno jer je bio član Narodne stranke čiji je organ *Zatočnik* u to vrijeme vodio oštru kampanju protiv bana Raucha, a osim toga velika radnička demonstracija u Beču te uhićenje radničkih vođa nisu ohrabрили hrvatsku vladu da dopusti osnivanje radničkoga društva.¹⁷¹ Iz priloženog može se zaključiti kako su prva radnička društva okupljala radnike pod vodstvom građanskih liberala. Radnicima se takvim vodstvom htio izazvati osjećaj zajedništva s građanstvom i poukom se htjela spriječiti politizacija.¹⁷² Gross i Szabo navode kako su pokušaji pomirenja između radnika i građanstva doživjeli neuspjeh jer golema većina radnika nakon

¹⁶⁷ Ive Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku („Društvo za izobražavanje poslenika“- „Osječko radničko-obrazovno društvo“)“, u: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867.“*, 1969., 54.

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ Isto, 63.

¹⁷⁰ Milan Makanec (1843.- 1883.) bio je hrvatski političar, pravnik i publicist. Predavao je kazneno pravo i pravnu filozofiju na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu, bio je tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Sisku, odvjetnik i gradski vijećnik u Petrinji te član Narodne stranke. Protivio se potpisivanju Hrvatsko-ugarske nagodbe, a zbog sukoba sa stranačkim vodstvom izašao je iz stranke 1872. godine. Postao je vođa saborske oporbe i kritizirao je Narodnu stranku zbog popustljive politike prema Ugarskoj, napuštanja federalističke koncepcije uređenja Austro-Ugarske Monarhije i prihvatanja revizije Nagodbe 1873. godine. Pisao je političke članke, bio je urednik *Novog pravnika* (1871) i napisao je djela *Moja izповјед narodu* (1876) te *Kazan smrti* (1880). https://www.enciklopedija.hr/natuk_nica.aspx?id=38230 (23. svibnja 2020.)

¹⁷¹ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 6.

¹⁷² Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338.

višesatnog rada nije htjela doći u društvo i primiti nepolitičke pouke te navode da je u radnicima sve više jačala želja da se informiraju o mogućnostima poboljšanja radničkoga položaja.¹⁷³

U takva su se društva učlanjivali i radnici koji su širili socijalističke ideje. S obzirom da su one nastale kao odgovor na širenje kapitalističke privrede i njezine negativne značajke, bilo je evidentno da će se one u većoj ili manjoj mjeri proširiti u zemljama gdje je uspostavljena kapitalistička proizvodnja. Ideje su distribuirale politička, intelektualna i radnička emigracija, a mjesta okupljanja bila su industrijski razvijenija područja i sveučilišna sjedišta. Uzimajući u obzir širi europski kontekst počeci socijalističkoga pokreta pojavljuju se u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj i Švicarskoj. Zatim se pokret proširio i prema Španjolskoj, Italiji, europskom dijelu Rusije, skandinavskim zemljama te naposljetku na podunavsko-balkanskom području.¹⁷⁴

Jürgen Schmidt navodi kako cirkulacija i postojanje radničke javne sfere nisu sami po sebi mogli objasniti volju za prihvaćanjem socijalističko-komunističkih ideja. Uzrok prihvaćanju tih ideja, prema istom autoru, ležao je u „fundamentalnim promjenama u ekonomiji i društvu – usponu tzv. socijalnog pitanja sa svim njegovim sukobljavanjima, tenzijama i problemima – koje su stvorile plodno tlo, u različitim nacionalnim kontekstima, omogućavajući da ideje pravde, jednakosti i zajedničke ekonomije rastu“.¹⁷⁵

Iako se pokušalo kontrolirati širenje socijalističkih ideja, one su kao i socijalistički tisak prodirali u Hrvatsku još 1850-ih i 1860-ih godina.¹⁷⁶ Ideje su distribuirali strani radnici, članovi radničkih bratovština, blagajna uzajamne i putničke pomoći i tajnih socijalističkih grupa. Policijske su vlasti strogo pazile na kretanje radnika koji su širili socijalističke ideje te su neprekidno cenzurirale i plijenile socijalistički tisak i literaturu.¹⁷⁷

Kada je riječ o poticanju hrvatskoga i slavonskoga radništva na samostalno osnivanje radničkih društava i odvajanje od liberalnog građanstva, ono je dolazilo prije svega iz Njemačke, Austrije i Ugarske. Još su sredinom 19. stoljeća u njemačkim zemljama postojala građanska udruženja za obrazovanje radnika. Njihovo se širenje ubrzalo tek 1860-ih za uspona građanskog

¹⁷³ Isto, 339.

¹⁷⁴ Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 58.

¹⁷⁵ Jürgen Schmidt, „The German labour movement, 1830s-1840s: early efforts at political transnationalism“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (2020), 6:1032, pristup ostvaren 23. svibnja 2020., DOI: [10.1080/1369183X.2018.1554283](https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1554283)

¹⁷⁶ Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860.-1895.)*, str. 9-10.

¹⁷⁷ Isto, 10.

liberalizma. Inicijatori radničko-obrazovnih društava dolazili su iz redova građanske inteligencije, poduzetnika, gradskih i državnih činovnika, a radnicima su željeli posredovati građanske norme, motivaciju za sistematski rad i racionalni način života.¹⁷⁸ U takvim su se udruženjima radnici obrazovali, bavili sportom, pjevali i sudjelovali u dobrotvornim akcijama. U društva su se učlanjivali majstori, kalfe, mali trgovci, ali ne i tvornički radnici i žene.¹⁷⁹

Razilaženje između liberalnog dijela građanstva i radnika u udruženjima započelo je kada su ta udruženja postala podružnice liberalnih stranaka u Njemačkoj. Zbog toga su nezadovoljni članovi njemačkih radničko-obrazovnih društava osnovali 1863. godine Općenjemačko radničko udruženje pod vodstvom Ferdinanda Lassallea, a 1869. godine na inicijativu Augusta Bebela i Wilhelma Liebknechta Socijaldemokratsku stranku Njemačke u Eisenachu.¹⁸⁰ Na kongresu u Eisenachu došlo je i do razdvajanja ortodoksno lassallijanske struje pod vodstvom Jeana Baptiste von Schweitzera te struje pod vodstvom Bebela i Liebknechta. Borbe između navedenih frakcija završene su ujedinjenjem na kongresu u Gothi 1875. godine.¹⁸¹

Radnički pokret u Austriji započeo je pod utjecajem njemačkoga osnivanjem radničko-obrazovnih društava 1867. godine. Te je godine usvojen zakon o skupljanju i udruživanju koji je omogućio legalizaciju radničkoga pokreta. Tada su društva počeli voditi i zanatlijski radnici, a ne samo građanski liberali. U tim je društvima također došlo do borbe između lassallijanske struje i struje priklonjene Schulze-Delitzschevim principima. Lassallijanska je struja pobijedila i povezala se s Liebknecht-Bebelovom strujom u Njemačkoj nakon čega su se pripadnici te struje prozvali eisenachovcima. Pokret je doživio kulminaciju nakon radničkih demonstracija u Beču 1869. godine. Tada je ponovno započela podjela među frakcijama, osobito između struje Heinricha Oberwindera koja se povezala s liberalnim građanstvom i struje Andreasa Scheua koja je zastupala Eisenacherski program.¹⁸² Iako se premještanjem centra pokreta iz Beča u Graz nastojao spasiti pokret, sudski procesi sredinom 1870-ih onemogućili su njegovo daljnje napredovanje.¹⁸³

Na poticaj austrijskih radnika došlo je do razvoja radničkoga pokreta u Ugarskoj. U Pešti je 1868. godine osnovan Opći radnički savez, a 1869. godine Savez za naobrazbu radnika. Oba su

¹⁷⁸ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto, 339.

¹⁸¹ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 4.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

saveza surađivala s građanskim strankama i bila su podijeljena na frakcije. Do preokreta je došlo 1870. godine kada su se u Savezu za naobrazbu radnika našli sljedbenici Internacionale zbog čega je ubrzo bio raspušten, ali je nastavio djelovati ilegalno.¹⁸⁴ Nakon štrajkaških i političkih pokreta tijekom Pariške komune frakcije su se u Općem radničkom savezu ujedinile i odvojile od utjecaja liberalnog građanstva. Kao i u Austriji, vlada je onemogućavala razvoj pokreta učestalim uhićenjima i sudskim procesima.¹⁸⁵

Razdoblje osnivanja samostalnih radničkih društava u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj te na kraju i u Banskoj Hrvatskoj odvijalo se u razdoblju djelovanja Prve internacionale. Prema mišljenju Mirjane Gross i Agneze Szabo, načela Marxa i Engelsa o nužnosti povezivanja ekonomske i političke borbe radnika te revolucionarnih promjena „buržoaskog društva“, koje je usvojila i Internacionala, postupno su „krčila put u sukobu s drugim strujama“. ¹⁸⁶ U društvima nisu dakle postojala jasna usmjerenja, već su prevladavale različite struje među kojima je mjesto imao i utjecaj Internacionale. Ipak, može se reći kako je velik utjecaj izvršila lassallijanska struja koja je imala pobornike kako među austrijskim i mađarskim radnicima tako i među hrvatskim radnicima.¹⁸⁷

Svaki pokušaj radničkog organiziranja u Banskoj Hrvatskoj do 1867. godine bio je spriječen najstrožim kaznama. U Zagrebu su se pojavile dvije akcije za osnivanje općega radničkoga društva i društva tipografa 1869. godine. Nositelji tih akcija bili su zanatlijski radnici podrijetlom iz Austrije, Njemačke i Ugarske koji su se na svojim putovanjima zadržali u Hrvatskoj i Slavoniji, a neki su se ondje i naselili.¹⁸⁸

Dok pokušaj osnivanja općega radničkoga društva nije uspio, uspjela je akcija zagrebačkih tipografa za osnivanje tipografskog društva. Pravila društva prihvaćena su tek u srpnju 1870. godine, a za predsjednika Tipografskog društva za međusobno podupiranje i naobražanje izabran je Dragutin Kale. Među tipografima bilo je onih koji su mislili da će se radnički položaj poboljšati

¹⁸⁴ Isto, 5.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 339.

¹⁸⁷ Fedora Bikar, „O nekim specifičnostima ekonomsko-društvene podloge i o sastavu učesnika radničkog pokreta Mađarske u razdoblju 1848-1890.“, *Putevi revolucije*, 2 (1964), br. 3-4:528.; Josip Cazi, *Radnički pokret Hrvatske 1860-1895*, (Beograd: Rad, 1962.), 9.

¹⁸⁸ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 339.

integracijom u građansko društvo pomoću udruženja koja je podržavalo liberalno građanstvo, no bilo je i onih sklonih socijaldemokratskim idejama poput Dragutina Kalea.¹⁸⁹

Društvo je na prvom mjestu stavljalo brigu o bolesnim članovima, putujućim tipografima kao i o dostojnoj sahrani umrlih članova. Članovi su imali pravo liječenja i u kupalištima, ali u tom je slučaju potpora trajala samo 10 tjedana.¹⁹⁰ Tijekom 1874. i 1875. godine društvo je promijenilo pravila u namjeri da proširi djelatnost na čitavu Hrvatsku, a time i naziv u Društvo tiskara i slovara u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.¹⁹¹ Također, pravila su postala preciznija u pogledu socijalne zaštite članova. Podupiranje se protegnulo na nemoćne radnike, udovice i siročad članova. Pravo na mirovinu dobivali su članovi koji su plaćali prinos najmanje 10 godina, a mogli su ga dobiti samo oni radnici kod kojih je proglašena trajna nesposobnost za rad u struci.¹⁹²

Tipografi su bili i prvi radnici koji su svoje kolege pokušavali obavještavati putem tiskanih medija. Prvi tipografski list pod nazivom *Glasnik zagrebačkih knjigotiskarah* izašao je 1869. godine nakon tarifnog pokreta i tipografskog štrajka. Pisan je rukom i cirkulirao je u jednom primjerku među zagrebačkim i sisačkim tipografima.¹⁹³ List je izdavao i uređivao tipograf Franjo Topolšćak, a među poznatim suradnicima bili su Dragutin Kale i Stjepan Oračić.¹⁹⁴ Ne postoje pouzdani podaci o ukupnim brojevima lista, no zna se da je list izlazio kratko.¹⁹⁵ Godinu dana kasnije Stjepan Oračić osnovao je list *Napredak* koji je također bio pisan rukom. List je pokrenut u trenutku izvjesne stagnacije u tipografskoj aktivnosti i iščekivanju potvrde pravila tipografskog društva. Kako nijedan broj lista nije sačuvan, pretpostavlja se da je prestao izlaziti nedugo nakon službenog osnutka društva.¹⁹⁶ Svoj prilog pokretanju tipografskog glasila dao je i Dragutin Kale slanjem zamolbe za izdavanje *Tipografskog vjestnika – lista za napredak i promicanje boljka hrvatskih knjigotiskarah* 1871. godine. On je trebao biti prvi tipografski tiskani list. Nakon

¹⁸⁹ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 342.

¹⁹⁰ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 159.

¹⁹¹ Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860.-1880.)*, 100.

¹⁹² Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 160-161.

¹⁹³ Oštrić, „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!“, 24.

¹⁹⁴ Isto, 25.

¹⁹⁵ Vlado Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869.-1890.)“, u: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović et. al, (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.), 52.

¹⁹⁶ Miroslava Despot, „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune“, u: *Pariška komuna 1871-1971*, knjiga 2, ur. Pero Damjanović, (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Rad, 1971.), 970.

određenih korekcija zamolbe Kale je dobio dozvolu za izdavanje lista, no list ipak nije izašao zbog pritiska poslodavaca i vlasnika koji su onemogućili njegovo izlaženje tijekom tarifnog pokreta.¹⁹⁷

Kako tada tipografi nisu imali vlastito glasilo, surađivali su s drugim tipografskim listovima. Njihova su glasila postali bečki *Vorwärts!*¹⁹⁸ i peštanska *Typographia*¹⁹⁹. Kovačević ističe kako „uzrok pojačanoj suradnji sa stranim, ponajviše mađarskim tipografskim tiskom treba tražiti ne samo u tome što tipografi u Zagrebu nisu uspjeli izdati vlastiti list, već i u prisutnosti domaćih, ali i stranih tipografa – Nijemaca koji su ranije djelovali u peštanskom ili drugim stranim tipografskim društvima“.²⁰⁰ Među takvim tipografima ističe se primjerice Dragutin Lihl koji je prije dolaska u Zagreb bio član Tipografskog obrazovnog društva u Pešti.²⁰¹

Nakon ukidanja cehova 1872. godine tipografi su na čelu s Dragutinom Kaleom krenuli u akciju za osnivanje općega radničkoga društva koja nije uspjela 1869. godine. Smatrali su kako se ukidanjem cehova, koji su radnicima pomagali u bolesti, pružila mogućnost da vlada odobri osnivanje radničkoga društva. Time bi društvo preuzelo ulogu koju su do tada imali cehovi. Akcija je započela osnivanjem pjevačkog zbora i osnivanjem odbora za izradu društvenih pravila. Nakon dužeg čekanja vlada je konačno potvrdila pravila Obrtničko-radničkog društva u siječnju 1873. godine. Za predsjednika je proglašen tipograf Franjo Topolščak. Svrha osnivanja društva očitovala se u naobrazbi članova u obrtu i znanosti te potpori u bolesti i kod sahrane. Obrazovanje članova nije trebalo uključivati vjerska i socijalno-politička pitanja. Članovi društva mogli su postati i obrtnici koji nisu plaćali više od 10 forinti neposrednog poreza.²⁰²

Društvo je na početku bilježilo zamjetan broj članova, no taj se broj tijekom 1874. i 1875. godine smanjivao. Mirjana Gross smatra kako je razlog smanjivanja broja članova bio povezan s razmiricama unutar društva. Naime, tijekom 1873. godine promijenila su se tri odbora društva u

¹⁹⁷ Vlado Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869.-1890.)“, 53.

¹⁹⁸ Kao politički časopis bečkih tipografa izlazio je tjedno od 7. studenoga 1867. do 21. prosinca 1877. godine. U svom programu isticao je moto „Znanjem do pobjede“ i zastupao je interese svih radnika. Werner T. Bauer; Lili Bauer, *Presse und Proletariat. Sozialdemokratische Zeitungen in Roten Wien*, (Beč: Das Rote Wien in Wachsalon Karl-Marx-Hof, 2017.), 2.

¹⁹⁹ *Typographia* je kao organ budimpeštanskog Tipografskog obrazovnog društva izlazila od 1. svibnja 1869. do 26. prosinca 1884. godine. Ivan Kovačević, „Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869.-1878.)“, u: *Zbornik Instituta Slavonije u Slavonskom Brodu*, 10 (1973), 2.

²⁰⁰ Ivan Kovačević, „Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869.-1878.)“, 4.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 19.

kojima su se nalazili socijaldemokrati. Oni su, prema Mirjani Gross, nastojali unijeti u društvo lassallijanske ideje pa su zbog toga došli u sukob s radnicima koji nisu htjeli „prekoračiti“ pravila društva.²⁰³ Unatoč tim razmiricama društvo je i dalje nastavilo djelovati.

Dok su radnička društva u Zagrebu bila pod utjecajem austrijskoga i njemačkoga radničkoga pokreta, na radnička društva u Osijeku utjecao je mađarski radnički pokret. U Osijeku su prve samostalne radničke organizacije osnivali krojački radnici, konobari i trgovački namještenici pod utjecajem sličnih udruženja u Ugarskoj.²⁰⁴ Društva su prema pravilima imala prvenstveno bolesničko-potpornu i obrazovnu funkciju. No pod utjecajem socijalističkih ideja društva su, poput Osječkog Općeg obrtničko-radničkog društva, u svojim pravilima isticala i poboljšanje materijalnog položaja radnika u svakom pogledu. Zbog takvih ciljeva vlada nije odmah odobrila zahtjev za uspostavljenjem tog društva. To je društvo 1872. pokrenulo i akciju za osnivanje invalidske i bolesničke blagajne po ugledu na peštansku, no ni ta inicijativa nije dobila vladinu potporu.²⁰⁵ Društvena pravila odobrena su tek početkom 1875. godine, a društvo je na prvoj mjesečnoj skupštini proglasilo *Radničkoga prijatelja (Der Arbeiterfreund)* i *Radničku tjednu kroniku (Arbeiter Wochen Chronik)* za glasila osječkih radnika.²⁰⁶

Prisutnost inozemnog tiska u hrvatskim radničkim društvima utjecala je na širenje ideja Prve internacionale i Pariške komune. Tome je pogodovala i dvojezičnost listova zbog koje su strani radnici, uglavnom Nijemci i Austrijanci, mogli nesmetano širiti ideje. Oni su, naime, na hrvatski jezik prevodili članke, manifeste i proglase te ih davali na čitanje hrvatskim radnicima.²⁰⁷ Osim tiska, različiti proglassi i publikacije Prve internacionale širili su se ilegalnim kanalima u nekim hrvatskim gradovima, a neki su bili prevedeni i na slavenske jezike.²⁰⁸

Oštrić zaključuje kako su utjecaji međunarodnoga radničkoga pokreta na prve radničke organizacije u Banskoj Hrvatskoj proizlazili iz međunarodnog organiziranja tipografa u Monarhiji i drugim zemljama, posrednog djelovanja Prve internacionale, međunarodnog pokreta stvaranja

²⁰³ Isto, 20.

²⁰⁴ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867-1914*, 209.

²⁰⁵ Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 65.

²⁰⁶ Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 292.

²⁰⁷ Josip Cazi, ur. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knjiga prva, (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.), 63.

²⁰⁸ Fedora Bikar, „Utjecaj Prve Internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret putem njegove povezanosti s Ugarskom“, *Putevi revolucije*, 3(1965), br. 5:193.

radničkih obrazovnih društava koji je djelovao u srednjoj Europi od 1860-ih godina te socijalističkog organiziranja u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj.²⁰⁹

S obzirom na navedeno, može se zaključiti kako su radnička društva u Banskoj Hrvatskoj imala potpurnu i kulturnu funkciju. Izražavala su određene tendencije onog dijela radništva koji je bio sklon društvenom angažiranju. Te su tendencije podrazumijevale stabilizaciju društvenog statusa radnika u nekim karakterističnim situacijama koje su taj status mogle ugroziti, društvenu afirmaciju putem organiziranog javnog istupanja i posredno poboljšavanje radnih uvjeta poboljšanjem obrazovanja.²¹⁰ One su trebale integrirati radništvo u građansko društvo bez mijenjanja društvene strukture i položaja radništva u njoj. Time bi radništvo postalo društveno „bezopasno“ i moglo ga se lakše pridobijati za određene građanske nacionalne i političke ideje što je bilo poželjno jer je nositeljima tih ideja proširivalo društveni utjecaj posebice ako se u obzir uzme društvena pokretljivost koja bi dovela jedan dio radnika u redove građanstva.²¹¹

Kulturna funkcija društva odražavala se u poticanju čitanja novina i literature koje je društvo pribavljalo, sudjelovanju u razgovorima, predavanjima i tečajevima te u organiziranju pjevačkog zbora, radničkih koncerata i zabava. Neka društva imala su i sindikalni karakter. Tako je primjerice Zagrebačko obrtničko-radničko društvo pomagalo radnicima-putnicima, povremeno je posredovalo u pronalaženju posla, razmjenjivalo je informacije i ponude, ali nije djelovalo u neposrednom odnosu između radnika i poslodavca.

U društvima su, kako navodi Oštrić, postojale i tendencije višeg stupnja koje su svoj izraz dobivale u socijalističkim idejama. Međunarodna prostorna pokretljivost radništva bila je medij preko koje su se prenosile socijalističke ideje, a više su društvene tendencije time dobivale određenu idejnu strukturu.²¹² Njih su zagovarali pojedinci koji su osobnim ili korespondentskim kontaktima stvarali skupine. No socijalistički utjecaj nije pretvorio društva u socijalističke organizacije jer su se u društvima nalazili i nesocijalisti kao i idejno-politički protivnici.

U razvoju radničkoga pokreta značajnu su ulogu imali i štrajkovi. Prema *Obrtnom zakonu* iz 1859. godine štrajkovi su bili zabranjeni zanatlijskim i industrijskim radnicima.²¹³ Nakon

²⁰⁹ Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918.“, 26.

²¹⁰ Oštrić, „»Složni – biti ćemo množni!«“, 9.

²¹¹ Isto, 10.

²¹² Isto, 12.

²¹³ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, (Zagreb: JAZU, 1951.), 69.-70.

donošenja novog *Obrtnog zakona za Hrvatsku i Slavoniju* 1872. godine štrajkovi više nisu smatrani kažnjivima, ali dogovori koji su postignuti nakon njih nisu imali pravnu vrijednost.²¹⁴ Odnos između poslodavca i radnika bio je određen odredbama kaznenog zakona. One su išle u korist poslodavca i nerijetko su postale sredstvo pritiska, kažnjavanja novčanom kaznom, zatvorom i izgonom iz mjesta boravka ili cijele zemlje.²¹⁵

Prema dosadašnjim spoznajama, prvi štrajk izbio je u Osijeku 25. siječnja 1869. godine.²¹⁶ Rad je obustavila skupina užarijskih šegrta koji su zahtijevali povećanje plaće. Do povećanja plaće nije došlo, a poslodavac je protiv njih podnio prijavu gradskom poglavarstvu. Taj je štrajk, prema nekim navodima, organizirala podružnica Prve internacionale u Osijeku.²¹⁷ Ona je navodno osnovana 1871. godine na poticaj Općeg radničkog saveza iz Pešte, a tome u prilog svjedoči i spis sa zaključcima Prve internacionale iz 1871. koji se nalazio u arhivu Posleničko-izobrazitelanog društva.²¹⁸ Suradnja se između socijalista Hrvatske i Slavonije i peštanskih članova Prve internacionale, prema svemu sudeći, odvijala u vrijeme djelovanja Lea Frankela, člana Pariške komune, suradnika Marxa i Engelsa u Londonu, jednog od vođa Prve internacionale i organizatora mađarskog radničkog pokreta.²¹⁹

U proljeće 1870. godine štrajk su organizirali radnici tvornice za preradu pamuka u Petrogradu nakon čega su se štrajkovi proširili Njemačkom, Francuskom, Belgijom, Austro-Ugarskom, Italijom, Španjolskom i Velikom Britanijom.²²⁰ U tom razdoblju štrajk je organiziralo i 30 stolarskih radnika u Zagrebu.²²¹ Svoje su zahtjeve objavili u obliku otvorenog pisma bečkoj javnosti u listu *Volkswille*. Tim su pismom istupili kao socijalisti tražeći od bečkih kolega novčanu pomoć u slučaju izbijanja štrajka.²²² U isto vrijeme u štrajk su stupili i osječki stolarski radnici. Prema dostupnim podacima štrajkovi nisu postigli uspjeh unatoč pomoći koju su pružali radnici iz Beča i Pešte.²²³ Ti su štrajkovi, prema nekim navodima, bili povezani s demonstracijama u Beču i

²¹⁴ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 210.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Plećaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, 8.

²¹⁷ Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860.-1895.)*, 143.

²¹⁸ Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 65.

²¹⁹ Isto.; Bikar, „Utjecaj Prve internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret putem njegove povezanosti s Ugarskom“, 199.

²²⁰ Hobsbawm, *Doba kapitala 1848.-1875.*, 93.

²²¹ Gross, „Počeci radničkog pokreta“, 16.

²²² Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880.*, 179.

²²³ Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867.-1914.*, 211.

Pešti. Mirjana Gross pretpostavlja kako je tipograf Dragutin Lihl, koji je u vrijeme trajanja štrajkova živio u Pešti, bio veza između peštanskih i zagrebačkih radnika.²²⁴

Zapaženiji je bio štrajk zagrebačkih tipografa u siječnju 1872. godine koji je nastao pod utjecajem kretanja tipografa u Austriji i Ugarskoj. On je bio povezan s tipografskim pokretom koji je započeo još 1871. godine. Tipografi su tražili povišenje plaće za 25 % i tehničke promjene povezane sa slaganjem.²²⁵ Kako poslodavci nisu prihvatili tražene zahtjeve, tipografi su stupili u štrajk. Poslodavci su zatim podnijeli prijavu protiv tog „nezakonitog“ tipografskog pokreta i štrajkaši su bili uhićeni. Pokrenut je sudski postupak protiv 19 tipografa.²²⁶ Nakon njihova uhićenja došlo je do poteškoća u tiskanju knjiga i novina što je navelo gradske vlasti da stupe u pregovore sa štrajkašima. U pregovore između radnika i poslodavaca uključilo se gradsko poglavarstvo nakon čega je potpisan novi cjenik. Prema njemu radnicima je povišena plaća za 10-20 % i štrajk je time završio djelomičnim uspjehom.²²⁷ Mirjana Gross navodi kako je štrajk izazvao „veliko uzbuđenje u redovima zagrebačkoga građanstva, kao da se radi o ustanku, a ne o pokretu nekih 50 tipografa“.²²⁸ Ista autorica smatra kako je uzbuđenju bio uzrok to što se tipografski pokret odvio nekoliko mjeseci nakon Pariške komune koja je upozorila veći dio građanstva u Hrvatskoj na radnički pokret.²²⁹

Osim radnika, štrajk su organizirale i radnice zagrebačke tvornice šibica zahtijevajući povišenje nadnice u svibnju 1875. godine. No o njegovu ishodu nema podataka. Miroslava Despot zaključuje kako je to bio prvi „organizirani štrajk žena te vrste u Hrvatskoj“.²³⁰ Prema pisanju tadašnjeg dnevnog tiska saznaje se kako je „(...) malo primjerah bilo, da bi ženski poslenici prestali raditi nu da bi opori bili te se sgrtali i grozili se, to se nije čulo do neki dan u Toulousi u Francezkoj; jedan dio poslenicah koje rade u državnoj tvornici duhana uzkrati posao i poče siliti preostale radnice neka se ostave posla (...)“.²³¹ Prema tom navodu može se zaključiti kako su štrajkovi žena u tom razdoblju bili rijetki i u Europi. Radnice su nešto ranije, prema pisanju *Radničkoga*

²²⁴ Gross, „Počeci radničkog pokreta“, 16.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Oštrić, „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!“, 30.

²²⁷ Gross, „Počeci radničkog pokreta“, 18.

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.-1880.*, 234.

²³¹ „I žene opore kod strika“, *Narodne novine*, br. 15, 20. siječnja 1875., citirano prema Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.-1880.*, 234.

prijatelja, htjele osnovati i Žensko radničko društvo. Pravila su, prema pisanju uredništva, bila već izrađena i samo se čekalo njihovo slanje vladi. Uredništvo je željelo da se ta zamisao što prije ostvari, a navelo je i kako su ženska radnička društva dobro ustrojena u Beču, Grazu i Pešti.²³² Nakon te obavijesti, list više ne spominje ishod te inicijative. Prema dostupnim podacima pravila društva nisu bila odobrena.²³³

5. Osnivanje *Radničkoga prijatelja*/*Der Arbeiterfreunda* (1874.-1875.)

Nakon pokušaja osnivanja Zagrebačkoga obrtničko-radničkog društva, grupa zagrebačkih radnika odlučila je osnovati i prvi općeradnički tiskani list. Ti su se radnici okupljali u „klubu“ koji je izdao dionice za pokretanje lista.²³⁴ Ime lista, prema Mirjani Gross, nastalo je po uzoru na list *Der Arbeiterfreund* (1863.-1866.) koji je izlazio u Berlinu i u Halleu od 1867. do 1870. godine.²³⁵ Ista autorica tvrdi kako vrijeme izlaženja lista nije „proizvod slučajnosti“ jer se list pojavio samo nekoliko mjeseci nakon konstituiranja opće austrijske socijaldemokratske stranke na kongresu u Neudörflu u travnju 1874. godine i pokretanja istoimenog lista u Liberecu (Reichenbergu).²³⁶

Prilog 2. Prvi broj *Radničkoga prijatelja*, izvor: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=2a09fa38-f205-4488-aaca-4baa649dfb72> (24. svibnja 2020.)

²³² *Radnički prijatelj*, br. 2, god. I, 11. listopada 1874., 2.

²³³ Marija Šoljan Bakarić ur., *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, (Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.), 1.

²³⁴ Vinko CeciĆ, „Radnički prijatelj“, *Zagrebačka panorama*, 1961., 9:242.

²³⁵ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 24.

²³⁶ Mirjana Gross, „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907“, *Putevi revolucije*, III(1965), br.5:118.

Prvi broj lista izašao je 4. listopada 1874. godine, a posljednji 13. lipnja 1875. godine. List je izlazio tjedno jer je kao nepolitički list bio oslobođen kaucije.²³⁷ Prvi mu je urednik, vlasnik i izdavač bio Dragutin Kale, a administraciju je vodio Dragutin Lihl. Administracija i redakcija lista nalazile su za vrijeme Kaleova uredništva na „Potoku 37“ i u Mesničkoj ulici. Krajem 1874. godine Kale odlazi iz uredništva zbog bolesti, a novi urednik postaje stolar Franjo Potisk. Tada se i administracija i redakcije sele na „Potok 38“ i ostaju ondje do kraja izlaženja lista.²³⁸ Cijena lista za četvrtinu godine i za članove Zagrebačkoga obrtničko-radničkoga društva iznosila je 65 novčića, a uz slanje poštom 75 novčića. List je također nudio i uslugu oglasa i pretplate.²³⁹

U uredništvima su, osim tipografa Dragutina Kalea, tipografa Dragutina Lihla i stolara Franje Potiska, bili krojač Josip Huzek, krojač Marko Deanović, krojač Jakob Weitz, krojač Wolfgang Hiža, tipograf Ljudevit Krone, tipograf Stjepan Oračić, krojač Wilhelm March, Melhior Mladitz, krojač Matija Cimaš, krojač Vinko Hoffman i krojač Mijo Strašček.²⁴⁰ Evidentno je da su u uredništvu zastupljeni tipografi i obrtnički radnici. Oni su kvantitativno predstavljali veći dio tadašnjeg zagrebačkog radništva, dok su kvalitativno bili moguća čitalačka i suradnička publika na koju su radnički listovi mogli računati. Osim toga, riječ je bila o kvalificiranim radnicima koji su svoje stručno i opće obrazovanje stekli u radnoj okolini kako u Zagrebu tako i izvan njega.²⁴¹

Među njima posebno treba istaknuti tipografe koji su ranije pokušali osnovati svoje listove, organizirali su tarifne pokrete i štrajk te predvodili akcije za osnivanje zagrebačkih radničkih društava. Oni su uspostavljali veze s tipografskim savezima i društvima u Monarhiji kao i s njihovim glasilima. Prema Oštriću, oni su s pojedinim obrtničkim radnicima vršili u određenoj mjeri ulogu inteligencije radničkoga pokreta jer druge inteligencije u radničkom pokretu tada nije bilo.²⁴² Drukčiji je stav po pitanju definiranja intelektualca u radničkom pokretu zauzela Miroslava Despot. O tome govori sljedeće:

²³⁷ Od 36 brojeva lista sačuvano je 30. Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 55.

²³⁸ Cecić, „Radnički prijatelj“, 243.

²³⁹ *Radnički prijatelj*, br. 1, god. 1, 4. listopada 1874., 1.

²⁴⁰ Cecić, „Radnički prijatelj“, str. 244.; Vinko Cecić, „Rođenje, život i smrt *Radničkoga prijatelja*. Prve radničke novine u svjetlu arhivskih dokumenata“, *Telegram*, br. 45, 3. ožujka 1961.; Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, 85.

²⁴¹ Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 47-48.

²⁴² Isto, 49., 542.

„U drugom redu da ustanovimo i da ne tvrdimo autoritativno da u pojedinim pokretima nisu postojali intelektualci. Zašto? Za mene nije intelektualac samo onaj koji ima diplomu. Da smo s tim načisto! Ima mnogo ljudi koji imaju diplomu, a ipak ne znam da li ih možemo smatrati intelektualcima. Činjenica je da mi imamo ljudi i u Hrvatskoj, a vjerujem da ih je bilo i u Srbiji, Sloveniji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Vojvodini, dakle na cijelom jugoslavenskom teritoriju, koji su i te kako individualno, ovako ili onako imali veza s revolucionarima. I to su bili intelektualci. Da li je to bio liječnik, da li je to bio apotekar, da li je to bio književnik, dakle na nekom višem nivou po shvatanju našem danas ili onaj obični opismenjeni čovjek kao što je u nas bio Dragutin Kale koji je prvi izdao socijalističku brošuru u Hrvatskoj. No mi nećemo takav stav zauzimati. (...) Mislim da je krajnje vreme da mi lik tog intelektualca kao intelektualca, kao pojam, kao stav, kao ličnost, ustanovimo na temelju njegovih rezultata (...)“.²⁴³

O intelektualčevim rezultatima, odnosno njegovom djelovanju, Branimir Janković navodi sljedeće:

„(...) Ako je intelektualac onaj koji izriče javni glas radi zauzimanja za nekog tko je ugrožen ili zbog kritiziranja dominantnog suda tada nije dakle važna njegova profesija već javno djelovanje koje za preduvjet ima postojanje moderne javnosti. Umjesto pripadnosti intelektualca određenoj vrsti akademske i umjetničke profesije ili socijalnom sloju, kriterij određivanja može biti javno društveno djelovanje u onome što ne mora direktno biti njegovo zanimanje, kao i participiranje u političkoj javnosti u smislu postavljanja pitanja koja se tiču širih, općih društvenih i političkih konzekvenci (...)“.²⁴⁴

U ovom slučaju treba spomenuti i Antonija Gramscija prema kojemu „svaki rad sadrži određenu intelektualnu stvaralačku aktivnost“ pa se iz tog razloga ne treba usredotočiti „samo na neposrednu društvenu funkciju profesionalne kategorije intelektualaca“, već promatrati intelektualca u cjelokupnom sustavu i u kontekstu općih društvenih odnosa.²⁴⁵

Neovisno o tome koji kriterij uzeli u obzir pri definiranju intelektualca, članovima se uredništva ne može zaniijekati angažiranost oko izdavanja i uređivanja lista, koja je sama po sebi predstavljala intelektualnu djelatnost, bez obzira na zanimanje kojim su se primarno bavili.

²⁴³ Miroslava Despot, „Diskusija“, u: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović et al., (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.), 542.-543.

²⁴⁴ Janković (prir.), *Dijalog s povodom 6. Intelektualna historija*, 20.

²⁴⁵ Isto, 27.

5.1 Program lista

Kako bi list mogao izlaziti bez plaćanja kaucije, Kale je u prijavi naveo nepolitički program. On je uključivao: „priobćivanje poučnih, za širenje društvenoga života prikladnih i u obrtnu struku zasiecajućih članakah, dopisah i viestih, sa izključenjem politike i vjerezakona, zatim priobćenja izvodakah skupštinskih zapisnikah obrtničko radničkog društva, izkazah i računah istoga društva i napokon i primanjem oglasah“.²⁴⁶

O programu lista oglasilo se i uredništvo u prvom broju. Na osnivanje lista potaknula ih je „iskrena ljubav k društvenomu životu“ kojom su oduševljeni i namjeravaju ju širiti među ostalim radnicima. Uz širenje društvenoga života njihova je zadaća i podučavati „radnički stališ“. Nadalje, pozivaju radnike da „usvoje“ list jer će ih pomoću njega „što moguće više poučavati, njim ćemo interese i prava radnikah zastupati i postojano i neustrašivo braniti proti svim, ma s koje strane prietećim pogibeljim i nasrtajem“.²⁴⁷ Uredništvo će nastojati da list bude „pravi prijatelj radnikom“, da im bude „izkrenim savjetnikom“ i vjernim tumačem u svim zgodama. Zadaća je radnika da slijede list, uvažuje njegov savjet, „prokrče“ listu put kako bi mogao doprijeti i u „najzabitnije zakutke“ radionica te iznijeti u javnost tegobe koje radnici trpe i nastojati da iste što prije ublaže ili ih u potpunosti odstrane.²⁴⁸

Uredništvo odustaje od „svakoga širjega razvijanja“ i većih obećanja te naglašava kako će uložiti sve „sile i trud“ samo da radnike okupe pod „barjak“ koji razvijaju ovim listom. Nadaju se da će se radnici okupiti pod tim barjakom jer pod njim „sakupljeni i udruženi stališ radnički koračati će stazom napredka jer samo ona vodi do žudjenjoga cilja – slobode i ravnopravnosti radnika“.²⁴⁹ Osim toga, svaki je radnik dužan doprinijeti koliko može izdavanju lista. Oni radnici koji su pismeni trebaju napisati „mnijenje svoje načinom, kojim mu moguće“, a uredništvo će ga „drage volje u list uvrstiti“. Ostali, koji nisu list u mogućnosti „perom“ podupirati, neka to učine pretplaćivanjem na list. U njemačkom se dijelu lista ističe kako važnost udruživanja treba uvidjeti svaki radnik „koji hoće jedinstvom izboriti put k cilju: da postigne društveni položaj koji mu

²⁴⁶ Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 78.

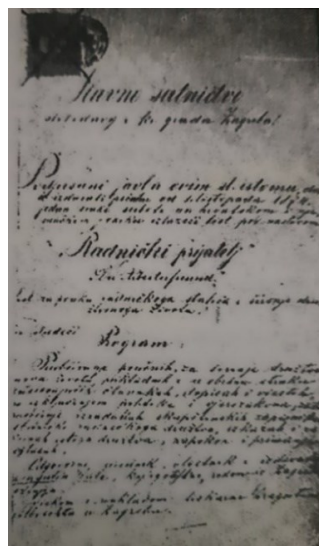
²⁴⁷ „Našim čitateljem“, *Radnički prijatelj*, br. 1, god. I, 4. listopada 1874., 1.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Isto.; O „stazi napredka“ u približno sličnoj konstataciji govorio je i Dragutin Kale u svojoj brošuri. Vjerojatno je da je kao vlasnik i izdavač upravo on napisao ovu uvodnu kolumnu.

pripada i da popravi svoje materijalno stanje“. Također, u tom se dijelu lista uredništvo nada kako će i „braća“ izvana poduprijeti novi list.²⁵⁰

Nepolitički karakter lista demantirala je Mirjana Gross ističući kako je *Radnički prijatelj* bio socijaldemokratski list koji nije to isticao u svom programu zbog stroge cenzure. Socijaldemokratska su shvaćanja proizlazila, prema istoj autorici, iz njegova tretiranja radničkih problema i solidarizacije sa socijaldemokratskim akcijama u inozemstvu.²⁵¹ Preciznije govoreći, na program lista utjecao je Eisenacherski program kao i lassallijanske ideje. O lassallijanskim idejama svjedoče članci u kojima *Radnički prijatelj* ciljem svih radničkih nastojanja proglašava ukidanje postojećeg produkcijskog i društvenog sustava koji počiva na eksploataciji radnika, udruživanje radnika u proizvođačke zadruge državnom pomoći u obliku kredita, a uz kontrolu radnog naroda. Utjecaj na državu trebao se postići ulaskom u zakonodavna tijela, a to je bilo moguće samo ako se uvede opće pravo glasa kao sredstva za odstranjivanje klasnih proturječnosti mirnim putem.²⁵²

Prilog 3. Program Radničkoga prijatelja, izvor: Vinko CeciĆ, „Radnički prijatelj“, Zagrebačka panorama, 1961., 9:242.

²⁵⁰ „An unsere Leser!“, *Radnički prijatelj*, br. 1, god. I, 4. listopada 1874., 3.

²⁵¹ Mirjana Gross, „*Radnički prijatelj*: prvi hrvatski općeradnički list“, *Vjesnik*, 2. kolovoza 1952., 5.

²⁵² Isto. Primjer takvog članka je „Die Forderungen der Arbeiter“ („Zahtjevi radnika“) u kojem se, između ostalog, navode i zahtjevi iz Eisenacherskog programa (opće pravo glasa, sloboda tiska, besplatno školovanje, zabrana dječjeg i ograničenje ženskog rada, ukidanje indirektnih poreza, odvajanje crkve od države i škole od crkve te uspostava narodne vojske).

Treba svakako napomenuti kako je Mirjana Gross početkom 1950-ih, u ranije navedenom članku, kritički pristupila opisu lassallijanskih socijalističkih koncepata, napominjući da isti „odišu nepoznavanjem osnovnih crta kapitalističkog društva i utjecajem sitne buržoazije“. Dakako, takav je stav prema Lassalleovim idejama bio uvjetovan dominantnim marksističkim pozicijama jugoslavenske historiografije u vrijeme nastanka citiranog članka.

Hrvatski dio lista za Kaleova uredništva nema socijaldemokratski karakter i uglavnom se bavio praktičnim pitanjima, dok je njemački dio imao, no njega nije uređivao Kale, već Dragutin Lihl.²⁵³ Nakon Kaleova odlaska iz uredništva list je pod vodstvom Franje Potiska i uredničkog kolegija poprimio izrazito socijaldemokratski karakter. Od tada su u oba dijela lista do izražaja dolazili Eisenacherski program i Lassalleove ideje. Gross smatra kako je *Radničkome prijatelju* kao socijaldemokratskom listu glavna svrha bila da uvjeri hrvatske radnike da se njihovo stanje može popraviti samo promjenom produktivnih i društvenih odnosa te da je upravo zbog toga najveća pažnja bila posvećena tumačenju Lassalleove teorije.²⁵⁴

Tako se Lassalleova teorija o državnoj pomoći iz spisa *Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines allgemeinen deutschen Arbeitercongresess zu Leipzig* (*Otvoreno pismo Centralnom komitetu u vezi s imenovanjem Općeg njemačkog radničkog kongresa u Leipzigu*) koji je objavljen 1. ožujka 1863. godine može uočiti u članku pod nazivom „U Zagrebu“ objavljenom u siječnju 1875. godine:

„I mi moramo nastojati da postignemo u državi onaj položaj koji većini pučanstva pripada; da postignemo sva prava koja ostali razredi uživaju jer i sve dužnosti vršiti moramo kao što ostali razredi. Osjećamo da nam je od najpreče nužde da promienimo proizvodnu sistemu, usljed koje radnik samo najmanji dio čista dobitka privredjene radnje dobije, dočim veći dio zadrži za sebe onaj koji je raznim okolnostima u posjed glavnice – kapitala – došao, premda je radnik sve svoje sile napeo, da se čisti dobitak postigne, a glavnica gospodski prekrštenih rukuh gledao, kako mu se žuljevi i krvavim znojem radnika glavnica umnaža. Ovom sistemom nagomilala se glavnica u pojedinih ruku i time postade ono proizvodjanje u veliko, što danas hiljade i hiljade radnikah odvisno čini od jednoga kapitaliste. – To je ono breme koje nam sbaciti valja. Nastojati nam je, da nam plod radnje naše ostane u vlastitih ruku, da onaj plod uživa, koji je sav svoj trud, svu svoju radnu silu uložio, da se plod postigne. «Boriti nam se je, da na mjesto današnje tako zvane »plaće«, što ju radnik dobiva, da svoju silu u krieptosti uzdržati uzmogne, stupi podpuni »iznos« radnje, koji se daje postići, ako mjesto pojedinih glavnica sruženi radnici sami proizvodjaju. Nu pošto radnikom manjkaju glavnice za proizvod, to jim je zadaćom, da pomoć države traže, da jim država ujamči vjeresiju i poslovanje. – Samo tim načinom riešit će se ovo gospodarstveno pitanje, koje se je dosada u svih državah bez uspjeha raspravljalo te pojedinim državam i pogibeljno postalo“.²⁵⁵

²⁵³ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, str. 25.; Cvetka Knapič Krhen navodi kako je kao uzor njemačkom dijelu lista vjerojatno poslužio organ austrijskih socijaldemokrata *Gleichheit*. Cvetka Knapič Krhen, „Zašto je prestao izlaziti *Radnički prijatelj*?“, *Kaj*, VI(1873), br.3:82.

²⁵⁴ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 29.

²⁵⁵ „U Zagrebu“, *Radnički prijatelj*, br. 3, god II., 16. siječnja 1875., 1.

Takvih je primjera nekoliko i u njemačkom i u hrvatskom dijelu lista koji, prema Mirjani Gross, propagiraju „Lassalleovu teoriju na način koji je borbeniji i odlučniji od Lassalleova“, odnosno interpretacija je tih ideja „slobodnija i u duhu Internacionale“, a takvo je pisanje bilo karakteristično za eisenacherski smjer njemačke socijalne demokracije.²⁵⁶ U duhu Lassalleove teorije uredništvo nije raspravljalo o pitanju štrajka. Po toj teoriji štrajk je „potpuno besmisleno sredstvo za poboljšavanje materijalnog položaja radnika“.²⁵⁷

O karakteru lista svjedoči i izjava u rubrici „Listovnica“ („Briefkasten“) u kojoj se navodi kako se list „bavi ozbiljnim životnim pitanjima; list treba da poduči radnike, kako bi shvatili nepravdu današnjega društvenoga sistema; treba da im pokaže sredstva i putove za poboljšanje tog sistema i da čuva njihove interese“.²⁵⁸ Politički su karakter lista obilježile i rasprave o zakonu udruživanja i skupljanja kao i poticanje na skupljanje potpisa za održavanje javne skupštine. Radnici su prvi iskoristili zakon o pravu skupljanja održavši prvu javnu skupštinu u Zagrebu 21. veljače 1875. godine na kojoj je prisustvovalo oko 300 radnika. Na toj je skupštini *Radnički prijatelj* proglašen „glasilom hrvatskih radnika“.²⁵⁹

Kada je *Radnički prijatelj* počeo izlaziti, građanski tisak nije dao svoje mišljenje o listu. No to se promijenilo nakon prve javne radničke skupštine. Tada je *Obzor* naveo kako je razumljivo što radnici žele imati svoje glasilo, ali zadaća tog organa hrvatskih radnika mora biti drukčija od zadatka radničkih listova u Francuskoj, Njemačkoj ili Cislajtanijskoj. Radnici, prema *Obzoru*, sami znaju da u Hrvatskoj „ne mogu uspijevati nikakove socijalističke i komunističke teorije, da se Lassalleova nauka kod nas ne može udomiti jer svemu tome manjka svaka podloga“.²⁶⁰ Umjesto takvih ideja, hrvatski bi radnici, kako naglašava *Obzor*, trebali biti domoljubi te u svojim društvima i na sastancima širiti ljubav prema domovini jer može doći vrijeme kad se list ne bude mogao tiskati na hrvatskom i njemačkom jeziku.²⁶¹

Prvotni podnaslov „List za pouku radničkoga stališa i širenje društvenoga života“ uredništvo je 4. travnja 1875. godine promijenilo u „Glasilo jugoslavenskoga radničkoga stališa“. Za sad nije poznato zašto se list proglasio i glasilom jugoslavenske radničke klase. Vlado Oštrić

²⁵⁶ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 29.

²⁵⁷ Isto, 31.

²⁵⁸ „Listovnica“ („Briefkasten“), *Radnički prijatelj*, br. 4, god. II, 24. siječnja 1875., 2.

²⁵⁹ Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, 79.

²⁶⁰ Citirano prema Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, 33.

²⁶¹ Isto, 34.

zaključuje kako je tom promjenom krug oko *Radničkoga prijatelja* pokušao „pokrenuti stvaranje jedne šire strukture radničkoga pokreta u Hrvatskoj i u susjednim jugoslavenskim zemljama spajajući radnički internacionalizam s povezivanjem prema nacionalno-jezičnoj srodnosti Južnih Slavena ili Jugoslavena“.²⁶² Nakon promjene podnaslova lista iz uredništva je odstupilo 9 članova²⁶³ koji se, prema nekim pretpostavkama, nisu slagali s jugoslavenskom orijentacijom lista.²⁶⁴

Promjena podnaslova uzrokovala je pažnju vlasti koje su zapazile političke tendencije lista. U lipnju 1875. godine Kraljevsko državno odvjetništvo zabranilo je 24. broj lista zbog „više članakah ne samo sadržaja skroz političkoga, nego i takovoga da je ovo kr. državno odvjetništvo bilo prinukano odrediti zaustavu rečenoga lista“.²⁶⁵ Policija je zaplijenila rukopise tog broja u Gajevoj tiskari i odvjetništvo je odredilo da list treba položiti jamčevinu od 2000 forinti predviđenu za političke listove jer je prekršio svoj prijavljeni program. Kako je ta svota novca bila previsoka za uredništvo, ta je odluka označila krajnji prestanak izlaženja *Radničkoga prijatelja*. Prema Oštriću te su se mjere protiv daljnjeg izlaženja lista uklapale u „širi sklop mjera protiv socijalističkoga pokreta nakon Kongresa u Marcheggu koji je održan 16. svibnja 1875. godine“.²⁶⁶

Pojedini članovi uredništva pokušali su osnovati novi radnički list, no zamolba im je bila odbijena. Stoga, uredništvo se 14. prosinca 1875. godine obratilo svojim pretplatnicima preko austrijskog lista *Gleichheit*²⁶⁷. Uprava *Radničkoga prijatelja* javila je „svim drugovima, koji su tražili informacije o *Radničkome prijatelju* ili bili na list pretplaćeni, neka prime slijedeće na znanje: uprkos svim nastojanjima od strane izdavačkog komiteta listova *Radnički prijatelj* i *Novi Radnički prijatelj* nije nam do sada uspjelo izdati list. Budući da se približava kraj godine, želimo svim drugovima javno položiti račune kod izdavanja *Radničkog prijatelja*. Brojevi 25 i 26, koji su

²⁶² Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, str. 57.

²⁶³ Riječ je o Wolfgangu Hiži, Josipu Huzeku, Ljudevitu Kroneu, Dragutinu Lihlu, Wilhelmu Marchu, Melhioru Mladitzu, Stjepanu Oračiću, Jakobu Weitzu i Vinku Hoffmanu. Ceci, „Radnički prijatelj“, 244.

²⁶⁴ Vlado Oštrić tu konstataciju drži upitnom jer je Dragutin Lihl ipak ostao administrator njemačkog dijela lista do kraja izlaženja. Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 58.

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ List je izlazio od 1870. do 1875. godine u Bečkom Novom Mjestu. Urednik mu je bio Ludwig Neumeyer koji je održavao kontakte s članovima Prve internacionale. List je bio zamišljen za potrebe brojnoga radništva i imao je utjecaja na organizirano radništvo u pokrajini. Na kongresu Socijaldemokratske radničke stranke Austrije u Neudörflu 1874. godine list je postao organom stranke. Cvetka Knapić Krhen, „Odjeci razmirica austrijskih socijalista unutar Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva u godinama 1873. i 1874.“, *Kaj*, VI(1973), br. 3: 84-85.

trebali izaći u drugom tromjesečju, padaju na teret pretplatnika. Svaku pretplatu smo voljni vratiti poslije 1. siječnja 1876, ako to žele pretplatnici ... u protivnom slučaju će taj iznos biti sa zahvalnošću korišten za pokriće manjka (...).²⁶⁸

5.2 Struktura lista

Osnovne rubrike lista činili su „Pregled“ („Rundschau“), „Dopisi“ („Correspondenzen“), „Viestnik“ („Notizen“) i „Listovnica“ („Briefkasten“). Prije samih rubrika pojavljivali su se uvodnici, članci ili pisma stranih radnika. Na početku izlaženja pojavila se i rubrika „Društvena poslovica za nabavu radnje i radnikah“, no ona nije bila ustaljena. Osim toga, list je objavio i 2 komercijalna oglasa.²⁶⁹ Njegove četiri stranice bile su podjednako podijeljene na hrvatski i njemački dio. Njemački dio nije bio prijevod hrvatskoga, već je posebno uređivan, no tekstovi su u nekim brojevima bili jednaki. Prema Vladi Oštriću njemački je dio imao dvostruku ulogu. Naime, olakšao je uključivanje hrvatskog radništva u međunarodni radnički pokret preko uzajamnih veza, a inozemnom je radništvu olakšao uključivanje u radnički pokret u Hrvatskoj.²⁷⁰

U člancima je *Radnički prijatelj* pisao o potrebi obrazovanja, učlanjivanju u radnička društva, kulturnom i potpornom organiziranju, radnim uvjetima u tvornicama, odnosu poslodavaca prema radnicima, poboljšanju radničkog načina života, stambenim prilikama radnika, uzrocima smrtnosti zagrebačkih građana, radu žena i djece, radu zatvorenika, radničkom položaju, zahtjevima radnika, odnosu sitnih obrtnika i radnika, porezima i događanjima u zagrebačkim radničkim društvima. Osim toga, donosio je članke o položaju radnika u Srbiji, socijalnom pokretu u Srbiji, suđenju gradačkih socijalista, posvetio je nekrolog srpskom socijalistu Svetozaru Markoviću te objavio nekoliko točaka Gothskog programa (1875.).

List je uz članke uredništva donosio dopise i pisma suradnika iz provincije, ali i iz Beča, Pančeva, Graza, Beograda i Patschkaua. Na upit jednog od dopisnika o odabiru dopisa uredništvo je odgovorilo kako u listu nisu uvrštavali one dopise koji su list „kovali u zvijezde“ jer to smatraju „laskanjem“.²⁷¹ Ti su se dopisnici češće potpisivali inicijalima, a rjeđe punim imenom što otežava

²⁶⁸ Citirano prema Cvetka Knapič Krhen, „Zašto je prestao izlaziti *Radnički prijatelj*?“, 82.

²⁶⁹ Oštrić, „Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)“, 75.

²⁷⁰ Isto, 56.

²⁷¹ „Listovnica“ („Briefkasten“), *Radnički prijatelj*, br. 9, god. I, 29. studenog 1874., 4.

cjelovitu rekonstrukciju suradnika lista. List je komentirao i pisanja zagrebačkog građanskog tiska, ali i nekih srpskih listova.²⁷²

U rubrikama „Pregled“ („Rundschau“) i „Viestnik“ („Notizen“) list je čitatelje izvještavao o gibanju i akcijama radnika u Njemačkoj, Austriji, Engleskoj, Francuskoj, Rusiji, Češkoj, Sloveniji, Ugarskoj, Danskoj, Švicarskoj, Nizozemskoj, Belgiji, Maloj Aziji, Italiji, Srbiji i Rumunjskoj. Upravo praćenje i komentiranje događanja u međunarodnom radničkom pokretu, prema Oštriću, predstavlja najbliži izraz bliskosti socijalističkom pokretu, odnosno socijalističkim idejama i ono zamjenjuje nedostatak teoretskog raspravljanja u listu.²⁷³ Prema istom autoru, cilj je takvog informiranja bio otvaranje perspektive radništvu u Hrvatskoj kako bi se „stvorila svijest da je i ono dio nečeg velikog, skroman, možda periferan dio, ali ipak dio nečega velikog i da u perspektivi i ono treba postići rezultate koje radništvo u razvijenijim zemljama već ostvaruje“.²⁷⁴

Pojedine je vijesti preuzimao iz poznatih radničkih listova poput peštanske *Arbeiter Wochen Chronike*, lepiziškog *Volksstaata* i bečkog *Gleichheita*.²⁷⁵ Objavljivao je i pisma koja su bečki radnici, ali i poznati bečki socijalist Hippolyt Tauschinski, slali hrvatskom radništvu. Zahvaljujući rubrici „Listovnica“ („Briefkasten“) može se dobiti fragmentaran uvid u prebivališta pretplatnika, odnosno čitatelja. Tako se doznaje kako su pretplatnici dolazili iz Zagreba, Petrinje, Pakraca, Karlovca, Beča, Brünna, Bjelovara, Siska, Rijeke, Krapine, Osijeka, Varaždina, Pešte, Bečkog Novog Mjesta, Leipziga, Graza, Prevalja, Weisskirchena, Pančeva, Gline, Beograda, Zemuna, Požega, Londona, Praga, Tótújfala, Gračenice i Celja. Treba istaknuti kako se u rubrici navodila i suradnja sa stranim radničkim listovima poput peštanske *Arbeiter Wochen Chronike*, lepiziškog *Volksstaata*, bečkog *Gleichheita*, peštanske *Typografije*, beogradskog *Rada*, beogradske *Korespodencije*, bečkog *Sozial-politische Blätter*a i londonskog *Vpered*a!²⁷⁶ Ta je rubrika u ponekim slučajevima imala i savjetodavnu funkciju. Tako je primjerice uredništvo

²⁷² Riječ je o članku „Pančevac i socijal-demokrati“, *Radnički prijatelj*, br. 16, god. II, 18. travnja 1875., 1-2.

²⁷³ Vlado Oštrić, „Diskusija“, u: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović et al., (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.), 541.

²⁷⁴ Isto.

²⁷⁵ To nije bila rijetka praksa i kod navedenih radničkih listova. Tako je primjerice *Volksstaat* „citirao“ članak *Radničkoga prijatelja* o smrtnosti zagrebačkih građana u 1874. godini. („Das alte Lied“, *Volksstaat*, br. 14, god. VII, 5. veljače 1875., 1.

²⁷⁶ List je pod imenom Впередъ (*Naprijed!*) osnovao ruski populistički emigrant Pyotr Lavrov. Do 1873. godine izlazio je u Zürichu, a od 1874. do 1877. godine u Londonu. [https://en.wikipedia.org/wiki/Vpered!_\(1873\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Vpered!_(1873)) (29. svibnja 2020.)

savjetovalo stanovitom G. S. u Sisku da ne oklijeva, već da osnovu čim prije predloži²⁷⁷ te G. -eku u Zagrebu da bude što uljudniji ako je njegov majstor „radi one stvari“ s njim bio grub i surov kako bi se majstor od njega naučio poštenju i uglađenosti²⁷⁸. List je služio i kao platforma za najavljivanje radničkih koncerata i zabava, sastanaka u radničkim društvima i prodaju knjiga.²⁷⁹

Prilog 4. Prvi broj *Vorwärts!*, izvor: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vog&datum=18671107&zoom=33> (29. svibnja 2020.)

Kao što je navedeno u prethodnim poglavljima, osim što su surađivali s bečkim listom *Vorwärts!*, zagrebački su tipografi, među kojima su i osnivači *Radničkoga prijatelja*, krajem 1860-ih proglasili navedeni list svojim glasilom u nemogućnosti osnivanja vlastitoga. S ciljem usporedbe uređivačkih politika potrebno je reći nešto i o tom radničkom listu. *Vorwärts!* je kao organ Društva za obuku bečkih tipografa svoju zadaću vidio u promicanju jedinstva među radnicima, obrazovanju i usavršavanju među tipografima. Prema riječima uredništva trebao je služiti kao sredstvo duhovnog i moralnog uzdizanja.²⁸⁰ Svoj je sadržaj većinom donosio na četiri stranice, no ponekad ih je bilo i više. Uz nekoliko iznimki može se primijetiti kako su rubrike „Correspondenzen“ („Korespondencije“), „Kleine Chronik“ („Mala kronika“), „Briefkasten“ („Listovnica“) i „Vereins-Nachrichten“ („Pripovijesti iz društva“) uglavnom bile stalne. Kasnije su se pojavile rubrike „Rundschau“ („Pregled“), „Literarisches“ („Književno“) i „Kleine Mittheilungen“ („Male poruke“) koja je zamijenila „Kleine Chroniku“ („Malu kroniku“). U nekim

²⁷⁷ „Listovnica“ („Briefkasten“), *Radnički prijatelj*, br. 1, god. I, 4. listopada 1874., 4.

²⁷⁸ „Listovnica“ („Briefkasten“), *Radnički prijatelj*, br. 2, god. I, 11. listopada 1874., 4.

²⁷⁹ Djela poput *Njeko rječ o društvenom životu* Dragutina Kalea, *O suštini ustava* Ferdinanda Lassallea (prijevod Nikole Markovića), *Metrička mjera* Ljudevita Tomšića i *Neuer österreichischer Kalendar für Arbeiter vom Jahre 1875 L.* Wenera mogli su se, prema pisanju *Radničkoga prijatelja*, nabaviti u administraciji lista.

²⁸⁰ „An unsere Kunstgenossen“, *Vorwärts!*, br. 1, god. I, 7. studenog 1867., 2.

su se brojevima pojavljivali i feljtoni, a list je nudio i uslugu oglašavanja. Većinu je sadržaja posvećivao vijestima vezanima za tipografsko društvo i usavršavanje tipografa. Pratio je razvoj tipografskih društava u Monarhiji, ali i ostatku Europe o čemu je redovno izvještavao svoje čitatelje. Posebnu je pažnju posvetio izvještavanju o tarifnim pokretima u Monarhiji početkom 1870-ih, a zagrebačkim je tipografima tijekom tarifnog pokreta i štrajka 1872. godine list poslužio kao javna tribina.²⁸¹

Tijekom promatranog razdoblja (1867.-1875.) list je pisao o različitim temama. Među njima treba istaknuti članke o radu nedjeljom, dužnostima i pravima radnika, socijalnom pitanju, radničkom pokretu u Austriji, obrazovanju radnika, radu i nacionalnosti, državnoj pomoći i samopomoći, ženskom radu, radu i kapitalu, radničkim domovima, radničkim udruženjima i Austro-ugarskoj nagodbi.²⁸² Članci su uglavnom prethodili vijestima u rubrikama. Prema uvidu u rubriku „Correspondenzen“ („Korespondencije“) može se uvidjeti kako su čitatelji većinom dolazili iz Monarhije i Njemačke.

Uspoređujući *Radničkoga prijatelja* i list *Vorwärts!* dolazi se do zaključka kako je potonji donosio više teorijskih članaka koje nisu pisali samo urednici-radnici već i pojedini pripadnici inteligencije. Nadalje, potonji je češće mijenjao nazive rubrika, a nerijetko i broj stranica. *Radnički prijatelj* dijelio je s navedenim listom nazive rubrika „Pregled“, „Korespondencije“ i „Listovnica“. Osim toga, teorijski su članci i u *Radničkom prijatelju* prethodili vijestima u rubrikama. Prema navedenom, može se zaključiti kako su neki aspekti uređivačke politike *Vorwärtsa!* vjerojatno utjecali i na oblikovanje *Radničkoga prijatelja*. U prilog tvrdnji o praćenju uređivačkih politika stranih radničkih listova ide i činjenica da je sam naslov *Radnički prijatelj* „nastao“ po uzoru na *Der Arbeiterfreund* (1863.-1866.) koji je izlazio u Berlinu i u Halleu od 1867. do 1870. godine.

²⁸¹ Zagrebačko tipografsko društvo bilo je pretplaćeno na list, a prema zapisima društva odbor je brinuo i o sastavljanju dopisa. Vlado Oštrić, „Veze i suradnja tipografa u Hrvatskoj s tipografima u Austriji (1838-1898)“, *Zbornik Histojskog Instituta Slavonije u Slavonskom Brodu*, 12, 1975., 6-8.

²⁸² Neke su članke potpisivali stanoviti dr. Otto Löbe, Alexander Schwarz te pravnik i političar Max Menger. Unatoč ovim iznimkama, većina je članaka potpisana samo inicijalima.

6. Analiza sadržaja *Radničkoga prijatelja* (*Der Arbeiterfreunda*)

6.1 Znanje je moć: obrazovanjem do stvaranja klasne svijesti

Kako je istaknuo i u svom programu, svoju je zadaću *Radnički prijatelj* vidio osim u širenju društvenoga života i u poučavanju radništva. Analizirajući njegov sadržaj dolazi se do zaključka kako je potonju zadaću nastojao ostvariti na dva načina. Dok je prvi način uključivao propagandne tekstove o koristi i funkciji obrazovanja, drugi je način uključivao tekstove kojima se čitateljima na jednostavan način nastojalo prikazati funkcioniranje kapitalističkog sustava, socijalni položaj i eksploataciju radništva, kao i važnost radničkoga pokreta. Dakle, prema uredništvu i suradništvu svrha obrazovanja bila je stvaranje klasne svijesti. Uz postojanje obrazovne sekcije Zagrebačkoga obrtničko-radničkoga društva, može se pretpostaviti kako se klasna svijest pokušala ostvariti na dva načina – obrazovanjem u radničkom društvu i obrazovanjem putem javnog medija.

Tako na primjer u kratkom članku „Radnički odnošaji stare dobe“ neimenovani autor nastoji prikazati povijesni razvoj odnosa radnika i njihovih „gospodara“. Na početku navodi kako je u „zlatnoj staroj dobi radnik isto tako ugnjetavan bio, kao što to biva sada: povjestnica nam dokazuje, da su se svi stališi pučanstva naproti radnici obratili, i ako ovi gdje pobjediše, da to samo svojoj slozi zahvaliti mogu“.²⁸³ Zatim opisuje uzroke obustavljanja radnje radnika u Bratislavi u 14. stoljeću, uzroke sukoba između radnika i majstora od kojih posebno izdvaja održavanje „veselog ponedjeljka“ i borbu „djetića“ za njegovo očuvanje tijekom nekoliko stoljeća na primjeru Austrije i Njemačke. Na kraju autor završava članak konstatacijom da je „borba za materijalni dobitak od vajkada obstojala; ali vidimo, da se borilo i za stare običaje, koje ni jedna moć, ni jedan zakon ukinuti nemogaše i da će ti običaji tako dugo postajati, dok jih moć izobraženja i znanosti ne strovali u dubinu zaboravnosti. – Zato braćo radnici: izobražujmo se!“.²⁸⁴

O tematici obrazovanja svjedoče i komentari o sustavu tadašnjeg školovanja u Njemačkoj i ulozi radništva u unapređivanju obrazovanja. Tako je primjerice u rubrici „Rundschau“ („Pregled“) neimenovani autor kritizirao Bismarckov stav o školama kao „leglu zlog i opasnog socijalizma“. Prema mišljenju autora članka, treba se „samo pogledati oblik i način provođenja današnje nastave, način na koji se u duše djece stavljaju klice kmetske poslušnosti prema

²⁸³ „Radnički odnošaji stare dobe“, *Radnički prijatelj*, br. 7, god. I, 15. studenog 1874., 2.

²⁸⁴ Isto.

nadređenima, način na koji se djetetu ne govori „zašto“, već „ti moraš“, način na koji se osjetljivom umu kroz igru usađuje ljubav prema vojnim institucijama”.²⁸⁵ Nadalje, nastava je svjetske povijesti bila „preferirano sredstvo“ za odgoj budućih građana i postala je „puko prepričavanje herojskih djela plemića“. Autor se pita na koji se način u duše djece može usaditi „ljubav prema bližnjemu, kako mogu naučiti da svi ljudi imaju jednaka prava postojanja, da su uopće svi ljudi jednaki kada se djeci putem ovakve nastave povijesti nameće mišljenje da svi oni koji ne razumiju njegov jezik ili ne žive u njegovoj zemlji trebaju biti gledani kao neprijatelji?”.²⁸⁶ Osim toga, autor smatra kako „genijalni Moltke“²⁸⁷ želi organizirati školu kao predobrazovnu instituciju za vojsku te da je nastava tjelesnog odgoja samo iz tog razloga prihvaćena u školama. S obzirom na navedeno, on ne vidi dokaze za potporu koja širenje socijalističkih učenja implementira u škole. Na kraju članka navodi kako „radnici moraju zahtijevati da se svuda uvedu promjene koje će mladež poučavati jednakošću prema svima i to u odgovarajućem obliku!”.²⁸⁸

Povijest, prema pisanju još jednoga neimenovanog autora, također svjedoči o tome kako je radništvo bilo bez svakoga prava i kako su radnici poznavali samo svoje dužnosti. Autor navodi kako su njihove tužbe bile neuslišene, a „tražbine“ se nisu smjele ni postavljati jer je „vladajuća složna moć već u korienju ugušila svaku težnju za slobodnijem pokretu, svaku slobodoumnju misao“.²⁸⁹ Što je više „radnički stališ“ bio „tlačen i progonjen“, time je, kako navodi autor, morao uvidjeti kako je i na njemu red „da se složi“. Iako su „mudri državnici“ nijekali „moć“ radničkoga pokreta i svaki se pokret radnika pokušao ugušiti pomoću kapitala, autor ističe da se ipak radnički pokret nije dao ugušiti „ni mudrovanjem raznih državnika, ni svakojakim črčkanjem plaćenih tvorničarâ javnoga mnijenja, ni strogomu tamnicom, ni proganjanjem, niti tlačenjem ma od koje strane došlo jer misao, koja si je u sve slojeve naroda put prokrčila, misao: jednaka prava za sve! nije glas pojedinih, nego glas svih onih koji pod jarmom stenju što im ga današnji društveni odnošaji narinuše“.²⁹⁰

²⁸⁵ „Rundschau“, *Radnički prijatelj*, br. 11, god. I, 13. prosinca 1874., 3.

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ Riječ je o grofu Helmuthu von Moltkeu Starijem (1800.-1891.), njemačkom vojskovođi, koji je od 1858. do 1888. bio zapovjednik pruskoga Glavnog stožera. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41627> (29. svibnja 2020.)

²⁸⁸ „Rundschau“, *Radnički prijatelj*, br. 11, god. I, 13. prosinca 1874., 3.

²⁸⁹ „Radnički pokret“ (I.), *Radnički prijatelj*, br. 11, god. I, 13. prosinca 1874., 1.

²⁹⁰ Isto.

Radnički pokret nastao je prema autoru zahvaljujući onima koji su željeli da „radnici vjekom u tom jarmu upreženi ostanu, da budu roblje ljudi koji srećom ili drugim kakvim čistimi ili nečistimi okolnosti u položaj dodju, da se stave kao gospodari nad dušom i tielom kukavnoga toga modernoga roblja; ljudi koji se već kao kapitalisti rodiše i odgojenjem svojim usisaše misao u se, da su jedino oni pozvani, sva prava čovječanstva uživati te da su nešto više nego li ti prosti radnici, koji su samo za to stvoreni, da žuljevi svoju udobnost, sreću, zadovoljstvo i razkošan život svomu gospodaru ili paši svome zarade“.²⁹¹ Na pitanje kako je došlo do vladanja bogatoga nad siromašnim, autor članka odgovara kako su tome krivi nepravedni odnošaji „stvoreni žudnjom za obogaćenjem i udobnim životom“ koji su „sklonuli“ pojedine da gospodare nad milijunima radnika. To je prema njemu posljedično dovelo do udruživanja radnika koji su htjeli složno suzbiti struju koja je prijetila potisnuti ih na stanovište ropstva. Autor spominje i hrvatske radnike koji su uvidjeli da i oni ne zaslužuju biti „izrod čovječanstva“ i koji nisu htjeli da im se uskrate ona prava koja ostali „razredi“ uživaju. Nadalje, zaključuje kako je povijest dokazala da je svaka napredna ideja imala svoje protivnike i da je podnosila velike borbe dok se razvijala i svijetu iznosila istinu. Stoga, cilj je radničkoga pokreta, prema autoru, dovesti „radnički stališ“ na onaj stupanj razvoja koji ga čini ravnopravnim s ostalim „stališima“.²⁹²

U drugom dijelu članka autor je nastojao upoznati čitatelje s poviješću radničkoga pokreta. Radnička težnja za slobodom i ravnopravnošću, prema autoru, nastala je tijekom Francuske revolucije. Tada je naime „radnički stališ“ došao do uviđenja kako i on treba slijediti „duh vremena“ te otresti „breme“ koje su mu nepravedni odnošaji nametnuli.²⁹³ No svuda se nastojalo da se radniku uskrate:

„sva sredstva za ovo uvidjenje; da mu se uztegne izobraženje, koja ga do spoznanja dovesti mora, da on nipošto nije od prirode zato stvoren, da svu svoju prirodom mu podijelenu silu žrtvuje „bližnjemu“ svomu, koji plodom njegova rada njegove proizvodne sile, uz udobnu bezposlenost i razkošan život zemljišta kupuje, palače gradi, u kočijah se vozi, gospodarom se drži nad dušom i tielom radnikah svojih, a odštetom za sve to, radnom silom radnikah stečeno, daju istim tobožnju plaću, zaslužbu, što pako ništa drugo nije, nego najmanji dio vrijednosti onoga blaga, što ga je njihova radna sila proizvela; a daju ju samo s toga, da tim kukavnim sredstvom radnici uzdrže svoju radnu silu i pojačanu tako opet na novo i neprestano njemu žrtvuju“.²⁹⁴

²⁹¹ Isto.

²⁹² Isto.

²⁹³ „Radnički pokret“ (II.), *Radnički prijatelj*, br. 12, god. I, 20. prosinca 1874., 1.

²⁹⁴ Isto.

U nastavku teksta autor spominje primjere održavanja radničkih skupština u Njemačkoj, Engleskoj, Francuskoj i Švicarskoj s ciljem poboljšanja materijalnog položaja radnika. Na kraju članka pažnju je posvetio prikazivanju prijedloga „samopomoći“ Schulze-Delitzscha koji po njemu ne može pomoći radništvu jer nitko ne posjeduje toliko da višak prihoda iskoristi za uštedevinu.

Uz navedene tekstove kojima se nastojalo poučiti čitatelja, treba spomenuti i članak o „gvozdenom zakonu ekonomskom“ koji je, prema autoru s incijalom *gri.*, nepromijenjiv sve dok društvo počiva na „današnjim osnovi, na podjeli i suprotnosti kapitala i radne snage“²⁹⁵, zatim članak o „sudbini radnika“ u kojem se poboljšanje radničkoga položaja vidi u njihovu udruživanju i slozi te potrebi stjecanja najnužnijeg znanja. Ovoj skupini tekstova pripada i članak o radnji i podijeljenju radnje u kojem neimenovani autor nastoji čitatelju objasniti razliku između produktivnih i neproduktivnih radnika te članci o trgovini i o novcu kao pomoćnom sredstvu trgovanja.

O neznanju i prednostima obrazovanja raspravljao je i dopisnik iz Zagreba prema kojemu je:

„neznanje i neizobraženje one većine krivo da ju manjina tlači i oplenuje, da ju izključuje iz uživanja i upotrebljenja znanosti i umjetnosti te upravo s toga nastoji ta manjina da većinu i nadalje u neznanju uzdrži jer je uvjerena da čim većina do znanja dodje da će pojmiti razliku i uzroke njene, da će tu razliku nepravednom pronaći i da će nastojati ukinuti ovu nepravednu razliku i jednopravnost na njeno mjesto staviti“.²⁹⁶

Čitanje i pisanje prema autoru nije bilo dovoljno jer su to samo „pomoćna sredstva“ kojima se može doći do većeg stupnja znanosti, ali ona se upotrebljavaju kod naroda „u obće“ te ostaju bez „svakog upliva na razvitak kulture“.²⁹⁷ Tome je razlog to što narod upotrebljava stečeno znanje iz škole na čitanje „svakojakih molitvenika, užasnih pripovjedaka i romana, bezsramnih pjesama i historije“.²⁹⁸ Autor smatra kako narod „naginje“ više na čitanje knjiga koje razvijaju neznanje zbog temelja koji je narodu u djetinjstvu postavljen u školi i obiteljskom krugu. U nastavku dopisa opisuje u kojim se sve trenucima radniku pruža mogućnost obrazovanja. Prema autoru, radnik ima mogućnost obrazovanja u školi, vojarni i preko tiska. No oni nisu dovoljni za obrazovanje

²⁹⁵ „Je li gvozdeni zakon ekonomni o naplati radničkoj zaista i neumitni neki „prirodni zakon“?“, *Radnički prijatelj*, br. 11, god. II, 14. ožujka 1875., 1-2.

²⁹⁶ „Dopisi“, *Radnički prijatelj*, br. 14, god. II, 4. travnja 1875., 2.

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ Isto.

siromašnoga djeteta jer nisu, osim osnovne škole, besplatni. Osim toga, u vojarni mu „pokvari upliv, što ga je stekao usavršavanjem čitanja i pisanja, surovo postupanje nadležnih svojih i upotrebljenje čitanja i pisanja na stvari koje po prirodnom njegovom shvaćanju nemogu nikako na to udešene biti da narod usrećuju“.²⁹⁹

Kada je riječ o tisku, kao „jedinom sredstvu za samoizobraženje odraslijih radnika“ autor navodi kako on nije bio dovoljno razvijen kao u drugim zemljama. Što se tiče knjiga, one su, prema autoru, namijenjene višim krugovima, zabavi ili višim školama. Kako je radnicima namijenjeno vrlo malo knjiga pisanih jednostavnim jezikom, autor smatra kako bi „nužno bilo razlagati narodu prostimi rieči povjest njegovu i prirodne nauke, koje ga do spoznanja vlastitoga položaja dovedu!“.³⁰⁰

Naposljetku, autor objašnjava što podrazumijeva pod neznanjem:

„mislim na ono neznanje velike mase naroda obzirom na stanje njegovo kao ljudi i kao radnici u društvu čovječanskom; mislim neznanje radnikah o prirodjenom jim pravu na uživanje života; neznanje uzrokah potlačenja njihovoga i oplienjivanja njihove radne snage; napokon neznanje sredstavah, kojim se podignuti mogu i ukloniti uzroke njihovog potlačivanja i oplienjivanja“.³⁰¹

Autor kritizira i one radnike koji ismijavaju socijaliste jer se time smiju samo svome neznanju. Ističe zatim kako je to neznanje „najskuplje i najvriednije“ svojstvo koje može imati samo radništvo.³⁰² U članku navodi i nekoliko primjera u kojima pokušava objasniti što to radnici „još“ ne znaju:

„Da bi znali svi radnici, da uz kraće radno vrieme nadnica porasti mora, to bi sigurno svom silom nastojali da prikrate svoju dnevnu radnju; - oni bi time postigli veću nadnicu i više sredstava i vremena za dalje obrazovanje te bi se i na višji stepen razvitka svoga popeli. (...) Da bi znali svi radnici da jim se valja samo udružiti, ako hoće isto tako, i još moćniji biti, nego su jim gospodari njihovi, jamačno bi se udruživali i organizirali, a društveni položaj njihov bio bi od dana organizacije njihove sasvim drugačiji nego prije; gospodari bi prisiljeni bili čovječju vriednost i čovječje pravo njihovih radnikah štovati. (...) Da bi znali svi radnici, da bi uzajamnim političkim djelovanjem mogli isto tako dobro kao i ostali stališi svoga zastupnika u občinsko i zakonodavno tielo birati, i time u zakonodavnom tielu imati

²⁹⁹ „Dopisi“, *Radnički prijatelj*, br. 15, god. II, 11. travnja 1875., 1.

³⁰⁰ Isto.

³⁰¹ „Dopisi“, *Radnički prijatelj*, br. 16, god. II, 18. travnja 1875., 2.

³⁰² Isto.

zagovornika svoga, koji bi cijelo svoje djelovanje na popravak radničkoga stališa uložio, za cijelo bi prvom tražbinom svojih dobro organiziranih družinah postavili sveobće izborno pravo“.³⁰³

Dopis završava pozivajući „braću“ koja su naučila „misliti“ o njihovom društvenom stanju i čovječanskom pravu da prosvjeđuju one radnike čiji se „duh još u tvrdom mraku nalazi“.³⁰⁴ Također, izražava i želju da svi radnici dođu „naukom i iskustvom“ do samospoznaje i da odstrane međusobnu mržnju te da se „skupljaju na složno učenje“.³⁰⁵

Prema navedenome, autor dopisa bio je priklonjen socijaldemokratskim idejama, odnosno pojedinim zahtjevima Eisenacherskog programa poput skraćivanja radnog vremena i općeg izbornog prava (za muškarce). S obzirom da je dopis objavljen tijekom ideoloških nesuglasica u Zagrebačkom obrtničko-radničkom društvu, evidentno je da je imao i propagandnu ulogu. Može se dakle zaključiti kako se njime nastojalo utjecati na onaj dio članova, čitatelja lista, koji su bili apolitični i uključiti ih u socijaldemokratski krug.

6.2 Složni – biti ćemo množni!: udruživanjem do političke emancipacije

Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, list je, uz obrazovanje, svoju svrhu vidio i u informiranju o aktualnim političkim, kulturnim i ekonomskim pitanjima kao i u poticanju na društveni angažman. No ostvarivanje te zadaće nije bio nimalo lak zadatak što je shvatilo i samo uredništvo lista. Iako je veći broj radnika pristupio Zagrebačkom obrtničko-radničkom društvu, postojao je i zamjetan broj onih koji se nakon ukidanja cehova nisu učlanili u društvo. Kako bi uredništvo to radništvo potaknulo na učlanjenje u društvo, moralo je razviti određenu strategiju. Tisak je, kao tada jedini najmasovniji medij, predstavljao upravo idealnu platformu za ostvarivanje strategije poticanja radništva na udruživanje. Analizom sadržaja lista može se uočiti kako je ta strategija podrazumijevala dvije vrste tekstova. Prva vrsta predstavljala je edukativne tekstove o samom značenju i svrsi radničkih društava, a druga je vrsta predstavljala propagandne tekstove o samoj dobrobiti učlanjenja u Zagrebačko obrtničko-radničko društvo, ali i udruživanja uopće.

³⁰³ Isto.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Isto.

Serijski edukativnih tekstova započinje člankom „Što će reći društvo“ neimenovanog sisačkog dopisnika. Na početku članka autor objašnjava kako riječ društvo „sadržaje jasno u sebi neki skup ljudi koji se tada prozove i drugim imenom, naime pod tim, kojim naznačuje svoje zanimanje“.³⁰⁶ Zatim nabroja vrste društava navodeći kako se u njima održavaju sastanci gdje se članovi „posavjetuju kako bi se budi kojom gradjom liepsi dobitak postigao ili kojim znanstvenim predavanjem bolja zabava učinila, odkud se izvodi jasno, da svaki član tih društva želi ma pod kojim imenom steći njeku polakšicu“.³⁰⁷ Autor smatra kako uz građanska, kapitalistička društva trebaju postojati i radnička društva. Njihovu osnivanju treba pomoći sama vlada koja treba nastojati da se radnička društva što lakše osnivaju. Nadalje, autor ističe kako „hrvatski radnik još očijuh otvorio nije, niti ima prave volje za nj.“³⁰⁸ Zaključuje kako bi možda radnici i težili „za društvom“ kada bi znali njegove koristi. Prema njemu društvo se osniva samo kako bi svojim članovima pružao blagodati. Na kraju članka autor navodi kako radnici trebaju društvo kojemu će svi pripadati i u kojemu će se učiti čitanju, pisanju i ostalim predmetima potrebnima radniku. Također, poziva i radništvo u gradovima Trojednice da osnuju svoja društva.

U drugom članku pod istim nazivom autor navodi kako je riječ „društvo“ nepoznata svakom trećem radniku te da pod tim pojmom on uobičajno podrazumijeva odlazak u krčmu. Stoga, prema njegovu mišljenju, dužnost je radnika osnovati radničko, a ne „veselo“ društvo i jasno objasniti njegov značaj kako bi ostali uvidjeli da je prvo neophodno, a drugo pogubno. Pod pojmom „radničko društvo“ autor podrazumijeva „jedno tielo, gdje se – bar bi željeti bilo – svi radnici kojega grada kao redoviti članovi upišu te si izrade pravila u kojih su sadržane ustanove za upravu društva i blagajne kao i za držanje skupština, te se po tom svakomu članu daje pravo javno skupštini pitati i predlagati kao i odobravati, a uz to se kao glavno nadovezuje red za blagajnu“.³⁰⁹ Zatim navodi pogodnosti u Zagrebačkom obrtničko-radničkom društvu i zaključuje kako bi i u drugim hrvatskim gradovima trebala postojati takva društva.³¹⁰

U trećem članku autor opisuje svoje osobno iskustvo prisustvovanja sastanku jednoga radničkoga društva u Grazu. Nakon što mu je član toga društva „razjasnio cio predmet između društva i njegovih članova naprama majstoru“ i on pristupio društvu, izgubio je „milost“ svoga

³⁰⁶ „Što će reći društvo“ (I.), *Radnički prijatelj*, br. 2, god. I, 11. listopada 1874., 1.

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ „Što će reći društvo“ (II.), *Radnički prijatelj*, br. 3, god. I, 18. listopada 1874., 1.

³¹⁰ Isto.

gospodara.³¹¹ Isto tako napominje kako radnici u drugim gradovima mrze svakoga koji nije učlanjen u društvo i smatraju ga neprijateljem. Članak završava zaključujući kako je društvo „pravo utočište radnikah“ te poziva radnike da se uhvate u „kolo koje je stalo kod nas igrati poput drugih gradovah gdje već dobrim uspjehom igra više godina na osobitu radost igračah“.³¹²

Kada je riječ o dobrobiti učlanjenja u Zagrebačko obrtničko-radničko društvo, osim novčane potpore tijekom bolesti, autori članaka ističu važnu ulogu njegove obrazovne sekcije. Dužnost je, prema mišljenju još jednog neimenovanog autora, svakoga od radnika „u izobraženosti zaostalih radnika, da svom dušom i tielom težimo za obrazovanjem, kojim ćemo najprije do žudjenoga cilja: prave slobode, doći“.³¹³ U radničkim društvima radnici imaju priliku upoznati se sa književnošću, poviješću, „naravoslovjem“, „prirodopisom“, pisanjem i drugim znanstvenim strukama pomoću kojih će proučavati „narodno gospodarstvo“ koje će im razjasniti odnos rada prema kapitalu i vrijednost „radnje“ prema vrijednosti kapitala. Prema autoru, nauka ima zadaću:

„razjasniti položaj naš u današnjem građanskom društvu i nepravедnost današnjih društvenih odnošajah; nauka će nam pokazati sredstva, koja nam upotriebiti valja da postignemo reformu (preobraženje) ovih odnošajah; nauka će nam predočiti narode davnih vriemenah i pokazati nam primjere, kojim sliediti ili koje izbjegavati moramo; nauka će nam ujamčiti napredak radničkoga pokreta, jer će tek njom radnik do uvidjenja doći što mu raditi valja, da se oslobodi iz verigah kapitala“.³¹⁴

Autor zaključuje kako je radničko društvo „najzgodnije mjesto“ gdje se radnik vlastitim trudom može obrazovati i to čitanjem knjiga i časopisa, posjećivanjem znanstvenih predavanja i uzajamnim „obćenjem“ s iskusnim članovima. Na kraju članka poziva one radnike koji se još nisu učlanili da čim prije pristupe društvu da se „složimo, sjedinimo jer samo u jedinstvu i znanosti je moć“.³¹⁵

Prema pisanju jednoga zagrebačkog dopisnika Zagrebačko obrtničko-radničko društvo nije osnovano samo zbog zdravstvenog osiguranja, već i zbog obrazovanja koje će im pomoći da dostignu određene ciljeve. Osim toga, inicijativom osnivanja društva radništvo je u teškim vremenima htjelo pružiti međusobnu podršku te putem obrazovanja dostići poboljšanje

³¹¹ „Što će reći društvo“ (III.), *Radnički prijatelj*, br. 5, god. I, 1. studenoga 1874., 2.

³¹² Isto.

³¹³ „U Zagrebu“, *Radnički prijatelj*, br. 7, god. II, 14. veljače 1875., 1.

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Isto.

materijalnog stanja, jednako kao što su i putem te organizacije htjeli „stvoriti kompaktnu masu koja bi, ukoliko bi se njihovi zahtjevi i ciljevi odbili, bila spremna prosvjedovati“.³¹⁶

Važnu su ulogu u obrazovnim sekcijama prema pisanju dopisnika imali obrazovni resursi poput knjižnice u koju su radnici trebali ulagati prikupljanjem poticajnih i lako shvatljivih djela svjetske književnosti, fizike, „prirodopisa“, djela o postojanju ljudskog društva, o običajima i moralnim načelima u različitim državama i u različitom vremenskom razdoblju, spisa koji radničku klasu podučavaju o njihovom položaju, spisa koji pojašnjavaju socijalna pitanja jer su oni „zdrava hrana za narodni duh“.³¹⁷

Uz knjižnicu obrazovni su resurs radničkoga društva predstavljale rasprave i predavanja kojima se nastojalo promicati osjećaj kolegijalnosti i pripadnosti među radništvom različitih struka, pružiti prilika da radnici međusobno razgovaraju o događajima u njihovim zanimanjima i da raspravljaju o situaciji radnika općenito. Ističući navedene obrazovne resurse radničkog društva, autor s inicijalom *n.* smatra kako se večeri rasprave trebaju koncipirati tako da budu poučne i za same radnike. Na umu prije svega ima objašnjenje novinskih članaka. Naime, prema autoru u „našim socijaldemokratskim novinama“³¹⁸, iako su napisane na najjednostavniji mogući način, još uvijek postoje mjesta koja ovaj ili onaj radnik ne može sasvim shvatiti, posebno kada je riječ o dubljim znanstvenim i povijesnim objašnjenjima društvene naravi“.³¹⁹ Zato iskusniji radnici trebaju objasniti ona mjesta koja pojedinim radnicima nisu razumljiva. Radnička bi društva trebala angažirati i „znanstveno obrazovane“ muškarce koji bi radnike poučili općim znanjima. Prema posjećenosti radništva predavanjima i raspravama autor vidi „ostvarenje naših težnji“ i želio bi „imati stil i rječitost našeg velikog učitelja Lassallea, kako bi mogli razgovarati sa svim radnicima tako snažno kao što je on to znao“.³²⁰

U članku o zakonu udruživanja uredništvo ističe kako je udruživanje „temeljno pravo svakoga državljana te mu se nesmije uztegnuti“.³²¹ Iako postoje radnička društva u Banskoj Hrvatskoj, ne postoji zakon koji bi, prema uredništvu, jasno odredio granice unutar kojih se društvo

³¹⁶ „Rundschau“, *Radnički prijatelj*, br. 2, god. I, 11. listopada 1874., 3.

³¹⁷ „Bildungsmittel der Arbeitervereine“ („Obrazovni resursi radničkih društava“), *Radnički prijatelj*, br. 12, god. II, 21. ožujka 1875., 3.

³¹⁸ Na ovom se mjestu prvi put izravno ističe politički karakter *Radničkoga prijatelja* od strane suradnika lista.

³¹⁹ „Bildungsmittel der Arbeitervereine“ („Obrazovni resursi radničkih društava“), *Radnički prijatelj*, br. 13, god. II, 28. ožujka 1875., 3.

³²⁰ Isto.

³²¹ „U Zagrebu“, *Radnički prijatelj*, br. 2, god. II, 10. siječnja 1875., 1.

može kretati te koja si prava ili dužnosti smije „naložiti“. Potvrda društvenih pravila ovisi od „dobre ili zle volje“ dotičnoga izvjestitelja više oblasti. Predlagatelji ne znaju po kojem se kriteriju pravila potvrđuju, a uredništvo zaključuje kako ne znaju ni oni koji ih potvrđuju. Većina je društava humanitarnog ili zabavnog karaktera, a društva čija bi svrha bila da „sadanje nepravedne socijalne odnose zakonitim putem te zdravom reformom preokreniti nastoji; da jednaka prava za sve članove države postizava, jer svi članovi i jednake dužnosti vrše“ nema jer bi takvo društvo držali „pogibeljnim za državu“.³²² Zakon o slobodi udruživanja mora svim državljanima bez razlike „podijeliti“ pravo da međusobno raspravljaju o „državljanskim“ pravima i dužnostima, uče zakon poštivati i slijediti ga, ali da i međusobno stanu na put svakom nezakonitom i neopravdanom postupku od strane izvršnih organa koji često puta zakon tumače onako kako je prikladno za postignuće njihove svrhe. Dužnost je države držati društvo pomoćnikom, „prokrčiti“ mu put u sve slojeve naroda i prepoznati udruživanje kao svoj pravedan i opće korisan temelj.³²³ Na kraju uredništvo zaključuje kako je:

„Kriepki, dobro razvijeni društveni život od neprocjenive vrijednosti za državu, jer upravo društvo je mjesto, gdje pojedini uči, da celini spada, da je jedna veriga velikoga lanca građanskoga društva, koji se država nazivlje; tamo uči poznavati, koliki ga interesi na državu vežu, te da žrtve, koje za celokupnost pridonosi, i njemu pojedincu na boljak dolaze. U društvu može svoje sile pokušati, svoje znanje umnožati, mnijenje mu biva bistrije i obsežnije, vidokrug mu se razširuje i proteže dalje ležeće stvari, koje se ga baš neposredno netiču, ali ipak na njegovu egzistenciju znatno uplivaju. On uči napokon i državu poznavati, te pošto mu se prilika pruža uči on ujedno i sveobća prava upotrebljavati ter sveobće dužnosti bez prigovora vršiti. Društvo je dakle najbolja škola za državljane“.³²⁴

Uz navedene vrste tekstova treba spomenuti i dopise suradnika koji su pohvaljivali napredak učlanjivanja radništva u Zagrebačko obrtničko-radničko društvo, ali i komentirali nezainteresiranost za učlanjivanje. Prema riječima jednog zagrebačkog dopisnika postojala su tri uzroka zbog kojih radnici nisu shvatili „korist i potrebu“ udruživanja. Prvi i glavni uzrok bio je indiferentizam radnika koji nisu brinuli ni za što. Drugi je uzrok bila glasina po kojoj se u društvima više puta o nekim stvarima raspravljalo na „žestok način“. Ona je prema dopisniku bila neosnovana jer se „predmeti, koji su na dnevni red stavljeni, upravo zato razpravljati daju, da svaki član bez razlike može o njim svoje mnijenje izreći, a dužnost je svakoga člana, pa bio on u manjini, da se

³²² Isto.

³²³ Isto.

³²⁴ Isto.

zaključku skupštine podvrgne“.³²⁵ Treći je uzrok bila narodnost što je autor dopisa držao bezumnim. Prema njegovu mišljenju „čovjek ostaje čovjek, bio on Hrvat, Talijan, Nijemac ili Mađar; i svaki radnik znade, da nas hrvatske radnike moć kapitala isto tako tišti, kao što njemačke itd.; - svaki znade, da nam je narodnost naša: - naše siromaštvo; u tom smo svi jednaki, svi braća jedne te iste, ove narodnosti“.³²⁶ Na kraju savjetuje radnicima da „pohrle u društvo“ kako bi se svi ujedinili i promislili o sudbini te pripravili na borbu koja ih čeka jer je samo u jedinstvu moć.³²⁷

Teorijski aspekt tekstova o obrazovanju i udruživanju pokazuje upućenost autora u ideje Internacionale kao i u ideje Eisenacherskog programa njemačke socijalne demokracije. Radništvo se dakle, prema autorima, trebalo ujediniti u radničko društvo pomoću kojega bi se promijenili socijalni odnosi te steći potrebno obrazovanje koje bi im ukazalo na prava koja su im kao i svakom građaninu trebala pripadati. Među jasnim zahtjevima isticalo se po uzoru na Eisenacherski program opće izborno pravo (za muškarce), a po uzoru na zahtjeve Internacionale isticalo se skraćivanje radnog dana. S obzirom da se broj članova u Zagrebačkom obrtničko-radničkom društvu tijekom 1875. godine smanjivao, utjecaj ovih ideja, odnosno stavova, bio je, prema svemu sudeći, kratkotrajan i nije zahvatio šire slojeve radništva.

Mirjana Gross kritički je ocijenila tu uredničku zamisao o potrebi obrazovanja radnika putem lista i stvaranju obrazovnih sekcija u radničkim društvima kojima bi došli do klasne svijesti te postigli promjenu postojećih produktivnih i društvenih odnosa. Prema njoj, suradnici *Radničkoga prijatelja* „nisu razumjeli da jedino naobrazbom ne bi postigli zamah radničkoga pokreta jer klasna svijest, a prema tome i širi radnički pokret, ovise od ekonomskih uvjeta koji u Hrvatskoj u to vrijeme još nisu postojali, a ne od idejnih utjecaja“.³²⁸ Taj je „prosvjetaški zanos“, zaključuje Gross, bio u skladu s tadašnjim prilikama u kojima je bilo teško započeti praktične akcije zbog malog i nezainteresiranog broja radnika te građanskog pritiska.³²⁹ Toj tvrdnji idu u prilog i podaci o smanjivanju članstva u Zagrebačkom obrtničko-radničkom društvu, kao i inicijative članova o odvajanju obrazovne i potporne sekcije tog društva.

³²⁵ „Dopisi“, *Radnički prijatelj*, br. 5, god. II, 31. siječnja 1875., 2.

³²⁶ Isto.

³²⁷ Isto.

³²⁸ Gross, „*Radnički prijatelj*: prvi hrvatski općeradnički list“, 5.

³²⁹ Isto.

6.3 Žena u industriji: problem konkurencije na tržištu rada³³⁰

U ranijim je poglavljima istaknuto kako se ulaskom žena i djece u tvornice promijenio sustav dotadašnjeg obiteljskog dohotka te kako je isti prijetio narušavanju materijalne baze muške dominacije u obitelji. Dok ženski rad koji je bio sezonski i vezan uglavnom uz dom u predindustrijskom svijetu nije bitno utjecao na odgovornost žene prema djeci i kućanskim poslovima, rad u industriji imao je znatnog utjecaja na te odgovornosti žena. Industrijalizacija je, prema riječima Therese McBride, odvojivši mjesto rada od mjesta prebivališta izazvala konflikt između uloge majke i uloge domaćice.³³¹ Upravo će navedene uloge poslužiti kao glavni argumenti muških radnika u debati o ukidanju ženskog tvorničkog rada.

Dok su se pitanjem ženskoga tvorničkog rada njemački i austrijski radnici bavili još krajem 1860-ih, te zahtjeve za ograničenjem ženskog rada uvrstili u Eisenacherski i Neudörflski program, zagrebačko je radništvo svoj prilog dalo nešto kasnije. U članku „Ueber die Frauen-Arbeit in Gewerbe und moderner Industrie“ („O ženskom radu u obrtu i modernoj industriji“) autor s inicijalom *n.* ističe kako je „pravo ili zabrana korištenja ženske radne snage u modernoj industriji jedno od najvažnijih pitanja koje se pojavilo u području nacionalnog gospodarstva socijaldemokracije“.³³² Prošla vremena, navodi autor, nisu mogla ni zamisliti da se ženi dodijeli još neko područje djelovanja osim obitelji. No razvojem kapitalističkog načina proizvodnje kapitalisti i industrija tražili su oslonac svog položaja u povećanju kapitala. To je, prema autoru, lako kada se radne snage koje prije nisu pripadale tamo „povuku“ u područje industrije. Radnik na početku takvog postupka nije mogao uvidjeti da zaposlenje žene u industriji neće pomoći ni njemu ni obitelji. Mislio je ako dvoje radi da bi „svakako trebali više zarađivati, no nije razmišljao o tome da će raspolaganje duplom radnom snagom industriju navesti na smanjenje plaće“.³³³ Autor na kraju prvog dijela članka ističe kako „kapitalist za malo novaca želi obaviti više posla, a kako muškarcu kao hranitelju obitelji treba veći prihod za obavljeni posao pa se tu uključuje i žena, kapitalist svakome smanjuje plaću i tako postiže svoj cilj“.³³⁴

³³⁰ Iako ovaj rad ne analizira i taj aspekt, treba naglasiti kako muški radnici nisu vidjeli samo konkurenciju u zapošljavanju žena, već i djece i zatvorenika.

³³¹ Theresa McBride, „Women's work and Industrialization“, u: *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, ur. Lenard R. Berlanstein, (New York: Routledge, 1992.), 67.

³³² „Ueber die Frauen-Arbeit in Gewerbe und moderner Industrie“, *Radnički prijatelj*, br. 6, god. II, 7. veljače 1875., 3.

³³³ Isto.

³³⁴ Isto.

U drugom dijelu članka autor navodi kako je na zaposlenju žena u industriji inzistirala i emancipacija žena. Prema autoru, krilaticu emancipacije predstavljalo je sudjelovanje u državnim i općinskim upravama te pravo u svim institucijama. Kada je u pitanju ekonomska strana tog „pokreta“, ona je podrazumijevala potpunu neovisnost žene od muškarca. Različite ženske udruge nastojale su ženskoj populaciji otvoriti područje mogućnosti za rad što su „buržoazija i kapitalisti“ podupirali. Dok „emancipacijski pokret“ zapošljavanjem žena teži ravnopravnosti, kapitalizam u zapošljavanju žena vidi samo „koristoljublje i iskorištavanje“. Kada je riječ o argumentima protiv zapošljavanja, u prvom se redu ističe argument da je žena odgovorna za odgoj djece te da je „njezina sudbina u prvoj liniji pružiti svojoj djeci, kao budućim državnim i društvenim građanima, brižnost koja se ne može ostvariti odsutnošću“.³³⁵ Prema autoru članka ta je primjedba „u potpunosti opravdana“ te navodi sljedeće:

„Postojeća generacija nema pravo zbog napretka ugroziti postojanje budućih generacija. A to bi svakako bio slučaj kada djeca ne bi uživala odgoj koji je potreban kako bi im se objasnilo da čovječanstvo postoji na uzajamnim odnosima, da jedno živo biće ovisi o drugom te da bi početak takve nepravde mnogim ljudima otežao život. Kako se djeci mogu usaditi osjećaji za pravdu i nepravdu ako majka zbog izbjivanja od kuće nema mogućnost nadgledanja odgoja, a svi znamo od kolike su važnosti majčina uputstva u prvim godinama života. Uputstva i odgoj žele se oduzeti djeci radnika; kapitalističko društvo već se pobrinulo za tzv. zamjenu majčine skrbi kako joj ne bi zamjerali da se ne brine za dobrobit radničke klase. Takva zamjena sastoji se od odgojne ustanove za djecu i od ustanova za čuvanje male djece, djelomično i od kuća za nahoćad. U prve dvije djeca su se nemilice davala i to čim su prestala piti majčino mlijeko pa bi tamo proveli 10-12 godina nakon čega bi i sami krenuli na rad u tvornicama. I to kapitalizam naziva odgojem. Naše vrijeme teži usavršavanju, a dijete radnika neće imati ni tu sreću imati brižnu i učenu majku koja će se brinuti o njemu!“³³⁶

O stajalištu „emancipacijskog pokreta“ prema kojemu je žena ograničena na kućanstvo, a time podređena muškarcu i ograničena u osobnoj slobodi, autor tvrdi kako se ne može govoriti o podređenom položaju žena ako im je povjerena briga o budućoj generaciji. S obzirom da je „ugrožen odgoj“ djece, autor članka smatra kako se može postaviti zahtjev da žene ostanu u obitelji i da se zaposlenost žena u industriji reducira, tj. da se „barem povuče tvornički rad“.³³⁷

U trećem članku autor ističe kako su se radnici manje plaćali što se više „ruku“ prijavljivalo na neki posao. Pojavom ženskog rada na tržištu, muška radna snaga morala je računati na manje

³³⁵ „Ueber die Frauen-Arbeit in Gewerbe und moderner Industrie“ (II.), *Radnički prijatelj*, br. 7, god. II, 14. veljače 1875., 3.

³³⁶ Isto.

³³⁷ Isto.

plaće. Manje plaće nisu „dolazile u prilog“ radnicima, već kapitalistima i industrijalcima koji su postajali bogatiji. Stoga, zaključuje autor, ženski rad doprinosi „narušavanju radničke klase“. ³³⁸ Posljedice tog rada vidljive u obiteljskom životu nisu bile samo prisutne u radničkoj klasi, već i u „boljim“ klasama u kojima se sklapalo sve manje brakova zbog ženskog rada. Zapošljavanjem žena u državnim službama i školstvu država „oduzima muškarcima priliku stjecanja doživotnog radnog mjesta koje mu omogućuje vlastitu kuću, obitelj i time pristup vlastitoj budućnosti“. ³³⁹ No radničkoj je klasi, prema autoru, ipak bilo gore jer zbog niskih nadnica, uzrokovanih ženskim radom, muškarci nisu mogli osnovati obitelj što je dovelo do velikog broja neoženjenih muškaraca. ³⁴⁰

U nastavku članka autor nadodaje kako je posljedica smanjene mogućnosti osnivanja i prehrane obitelji formirala „prostituciju u svom užasnom, demoralizirajućem opsegu cijeloga društva“. ³⁴¹ Autor smatra kako se zapošljavanjem žena neće smanjiti prostitucija jer se ona upravo povećala početkom rada žena u industriji. Naime, prema autoru, ženskoj se populaciji htjelo pomoći, bez razmišljanja da će povećanjem broja radnika biti smanjene plaće i na taj se način stvoriti velika brojka neoženjenih muškaraca; ne razmišljajući o tome da će brža proizvodnja dovesti i do stanja mirovanja industrije, što znači da će nastupiti krize koje će prve nadvladati žene koje tamo rade. One će se u „očaju baciti u prostituciju, a muškarci koji iz gore navedenih razloga nisu u braku, slijedit će svoje tjelesne potrebe i izazvati ih“. ³⁴²

Na kraju zaključuje kako su industrijski ženski poslovi loši, s jedne strane jer „ometaju odgoj djece“, a s druge jer smanjuju mogućnost „opstanka“ radničke klase, otežavaju osnutak obitelji i pospješuju prostituciju. Mogućnost da muž bude „proizvođač“ i „dobavljač“ svega onoga što je potrebno za život, a žena „upraviteljica“ domaćinstva i „odgajateljica“ djece autor vidi samo u sustavu zadruga socijaldemokratske države. Dok se to ne postigne, autor smatra kako treba težiti „sužavanju“ ženskih poslova jer što se više „suze“ ženski poslovi to će se žena više moći posvetiti

³³⁸ „Ueber die Frauen-Arbeit in Gewerbe und moderner Industrie“ (III.), *Radnički prijatelj*, br. 9, god. II, 28. veljače 1875., 3.

³³⁹ Isto.

³⁴⁰ Isto.

³⁴¹ „Ueber die Frauen-Arbeit in Gewerbe und moderner Industrie“ (III.), *Radnički prijatelj*, br. 10, god. II, 7. ožujka 1875., 3.

³⁴² Isto.

odgoju svoje djece i na taj način indirektno približiti cilju socijaldemokratske države povećanjem obrazovanja budućih radnika“.³⁴³

O utjecaju industrije na dužnosti i moralni razvoj malodobnih djevojaka pisao je još jedan neimenovani autor konstatirajući sljedeće:

„(...) jer ako se mora priznati da tvornice zapošljavaju ljude koji uistinu ne posjeduju ni trunku moralnosti, gdje se i vlasnik tvornice, kao i radnici i radnice smatraju onima, kojima mogu slobodno pokazivati svoje strasti, gdje se u velikom dijelu moralnost u riječi i djelu gazi nogama, tada se pitam, koji dojmovi ostaju zapečaćeni u nježnim srcima djevojaka i koja je budućnost većine takvih bića? U ovim uvjetima dijete odrasta, postaje mlada žena koja je duhovno zapostavljena, tjelesno nemoćna, moralno istrošena. Ona traži samostalnost, želi s gore navedenim osobinama postati žena; u njoj je možda ostalo toliko dobra, da je uvidjela da tu poziciju ne može u potpunosti ispuniti, no misli o svojoj gorkoj mladosti i vjeruje, pošto je i njoj puno toga uskraćeno, da i njena djeca mogu pretrpjeti isto ili uopće ne razmišlja i za svoju sigurnost traži utočište u obliku braka. Ona nema pojma o majčinskim obavezama i kućanstvu, ipak je od mladosti radila u tvornici i nije naučila ništa što ima veze s obitelji i kućanstvom: ona u brak stupa s voljom da nastavi svoj rad u tvornici, ona to i mora jer udala se za radnika čija zarada u današnjim uvjetima ne pokriva najnužnije; stoga mora i ona raditi i zarađivati. Osjeća se kao majka! Kakva radost!? Ona, koja je od rane mladosti pa sve do ovoga trenu radila u tvornici, koja godinama punih 12 sati, možda i više, nije udisala zdravi zrak. Čije je tijelo zaustavljeno u zdravom razvoju, ona nema srca pridonositi stvaranju novog života, a sada kada joj je potrebna zaštita, ona mora svakodnevno od radnog jutra do kasnog mraka biti suborac i zarađivati za svakidašnji kruh“.³⁴⁴

Kada je riječ o stavovima *Vorwärts!*, odnosno njegova uredništva i njegovih suradnika, može se doći do zaključka kako su i oni bili sukladni sa stavovima suradnika *Radničkoga prijatelja*. Članci o radu žena u *Vorwärtsu!* bili su povezani sa zapošljavanjem žena u grafičkoj industriji. Tako primjerice autor s inicijalima *A-r.* navodi kako ženi nije mjesto u radionici, ona pripada „domaćem stadu“, pronalazi najljepšu sferu aktivnosti u svojoj obitelji, suđeno joj je da bude odgajateljica djece, odani suputnik i nesuparnik na tržištu rada koje smanjuje plaće.³⁴⁵

Dok su pojedini autori jasno izražavali kako su protiv uvođenja žena u industriju i obrt jer time postaju „oruđe bez volje“ u rukama kapitala protiv muškaraca³⁴⁶, drugi su optimistično tvrdili kako će žene „uvidjeti dovoljno da su samo žrtve nezasićne pohlepe i da će biti lišene svojih pravih

³⁴³ Isto.

³⁴⁴ „Ueber die Lage der weiblichen Arbeiter in Fabriken“ („O položaju ženskih radnika u tvornicama“), *Radnički prijatelj*, br. 14, god. II, 4. travnja 1875., 3.

³⁴⁵ „Gutenberg's Erfindung in Frauenhänden“ („Gutenbergov izum u ženskim rukama“), *Vorwärts!*, br. 15, god. II, 9. travnja 1868., 60.

³⁴⁶ „Über Frauenarbeit“ („O ženskom radu“), *Vorwärts!*, br. 52, god. II, 24. prosinca 1868., 222.

zanimanja kao žene i majke nastavljajući raditi u tiskari“³⁴⁷. Kao razloge protivljenju zapošljavanja žena u tiskarama navodili su se i službeni izvještaji liječnika prema kojima „gotovo sve žene koje duže vrijeme rade u tiskarama u manjoj ili većoj mjeri boluju od kroničnog trovanja olovom, štoviše, njihov organizam je također pogođen pojavom menstrualnih poremećaja, čestim pobačajima i razvijanjem dugotrajnih živčanih bolesti, a žene čak i ako poslije napuste posao, postaju nesposobne ispuniti svoju istinsku karijeru kao majke cijeli svoj budući život“.³⁴⁸ Nisu izostajali ni moralni razlozi protivljenju rada u tiskarama. Između ostalog, jedan je autor članka naveo kako „vrućina“ u tiskarama i izloženost djevojaka i žena povećavaju „iskušenje noćne avanture“³⁴⁹.

Uz članke o zahtijevanju ukidanja ženskog rada, uredništvo *Vorwärts!* objavilo je i zanimljiv članak tipografa koji je smatrao kako je „proširenje polja na kojemu će žene temeljiti svoje postojanje znak napretka i uklanjanja predrasuda“.³⁵⁰ Osim toga, odbacio je ekonomske, moralne i rodne razloge zbog kojih žene ne bi trebale raditi. No ono što treba posebno istaknuti, a što je zamjerio autorima tekstova o ukidanju ženskog rada, njegovo je viđenje identifikacije širenja ženskog rada s emancipacijom žena. Prema autoru, to su „temeljno različite stvari jer emancipacija žene vodi političkim putevima u koje ženski spol nikada ne može ući bez odricanja od dostojanstva, dok širenje ženskog rada nastoji osigurati žene tako da mogu časno živjeti i bez muškaraca“.³⁵¹ Prema navedenom, može se uvidjeti kako je autor odvojivši političku od ekonomske strane „emancipacijskog pokreta“ negirao njihovu koheziju.

Uspoređujući stavove uredništva i suradnika *Radničkoga prijatelja* i *Vorwärts!* može se zaključiti kako su dijelili istu retoriku o nužnosti ukidanja ženskoga rada u industriji. Riječ je dakle o rodnim, ekonomskim i moralnim razlozima. Ipak, kada je riječ o suradniku *Radničkoga prijatelja* može se steći dojam kako su rodni razlozi dominantniji posebice kada autor povezuje ostvarenje ciljeva socijaldemokratske države s ulogom majke u obrazovanju, odnosno odgoju budućih

³⁴⁷ „Die Frauenarbeit in ihrer Beziehung zum Buchdruckergewerbe“ („Rad žena u njihovom odnosu s tiskarskim obrtom“), *Vorwärts!*, br. 46, god. VII, 14. studenog 1873., 2.

³⁴⁸ „Die Frauenarbeit in Schriftgiessereien“ („Ženski rad u slovoljevaonicama“), *Vorwärts!*, br. 31, god. V, 3. kolovoza 1871., 129.

³⁴⁹ „Die Frauenarbeit in Schriftgiessereien“ („Ženski rad u slovoljevaonicama“), *Vorwärts!*, br. 32, god. V, 10. kolovoza 1871., 133.

³⁵⁰ „Zum Capitel der Frauenarbeit“ („Poglavlje o ženskom radu“), *Vorwärts!*, br. 48, god. II, 26. studenog 1868., 205.

³⁵¹ Isto, 206.

radnika. Argumenti suradnika *Vorwärts!* ne pokazuju, odnosno ne ističu, socijaldemokratsko stajalište te se samo po tom razlikuju od stava suradnika *Radničkoga prijatelja*.

S obzirom da u Zagrebu, ali i na području Banske Hrvatske u promatranom razdoblju, prema dostupnim informacijama, nije bilo većeg broja ženskog radništva ostaje upitno je li postojala „stvarna prijetnja“ od smanjivanja nadnica i gubitka posla. Isto tako ne može se sigurnošću tvrditi da je zapošljavanje žena u bečkim tiskarama dovelo do smanjivanja nadnica i gubitka posla bečkih tipografa. Prema tome, može se pretpostaviti kako „stvarni“ strah radnika nije bio toliko povezan s ekonomskim razlozima, koliko s narušavanjem muškog autoriteta i koncepta ženskog domesticiteta. Naime, sustav plaćenog rada ipak je omogućavao ženama jednakost, doduše ne u pogledu radničke plaće koliko u pogledu jednake mogućnosti zapošljavanja, te emancipaciju u smislu mogućnosti materijalne neovisnosti o muškom „hranitelju“. No imajući na umu da su se djevojke i žene iz radničke klase uglavnom zapošljavale iz nužne potrebe i da su svoj doprinos davale u većem broju slučajeva obiteljskom dohotku ostaje upitno koliko je njih ostvarilo materijalnu neovisnost.

Osim toga, izlazak žene iz privatne sfere doma u javnu sferu rada uzrokovao je i gubitak muškarčeve kontrole nad ženskom seksualnošću. Naime, prema tekstovima navedenih autora komodifikacija ženskog rada označavala je i komodifikaciju ženskog tijela.³⁵² O tome svjedoči povezivanje prostitucije i promiskuiteta sa zapošljavanjem žena u industriji. O strahu gubitka kontrole nad ženskim tijelom, odnosno kontrole nad seksualnom reprodukcijom, svjedoče i argumenti o štetnom utjecaja rada na žensko tijelo i ugrožavanju mogućnosti rađanja „zdrave“ djece.

Treba imati na umu kako navedeni argumenti predstavljaju mišljenja pojedinih radnika i ne može ih se, niti ih se treba, poistovjetiti s mišljenjem tadašnjeg malobrojnog zagrebačkog, odnosno hrvatskog radništva. Nadalje, stav suradnika *Radničkoga prijatelja* predstavlja i uvid u mišljenje jednog socijaldemokrata koji je bio pod evidentnim utjecajem austrijskih i njemačkih kolega. Dok je uredništvo među radničkim zahtjevima, po uzoru na Eisenacherski i Neudörflski program, istaknulo samo ograničenje ženskog rada nije poznato jesu li podržali potpuno ukidanje

³⁵² Do sličnog zaključka došao je i Philipp Reick u članku „And protect us from the market. Organized labor and the demand to shorten the workday of women in 1860s and 1870s“, *InterDisciplines. Journal of History and Sociology*, 1(2015), 6:19.

ženskog rada poput suradnika kao što nije poznato krije li se pod inicijalom *n.* član uredništva. Tekst suradnika *Radničkoga prijatelja* imao je po svemu sudeći funkciju upoznavanja čitatelja sa socijaldemokratskim zahtjevom, no ostaje upitno je li imao kakvog utjecaja na istog. To isto vrijedi i za tekstove suradnika *Vorwärts!* koji su, osjećajući prijetnju od zapošljavanja žena u tiskarama, evidentno nastojali utjecati na ostale tipografe kako bi zajedničkim naporima ishodili potpuno ukidanje njihova rada. O očitim i onim manje očitim razlozima objavljivanja tih tekstova može se i dalje diskutirati. No cilj je analize tekstova, uz prvenstveno prikazivanje stavova, bio i prikazati način konstrukcije određenih identiteta i uloga. Upravo istraživanjem tog načina može se otkriti kako je oblikovano mišljenje o ulozi žena, odnosno kako su nastajale reakcije na redefiniranje rodni uloga koje je uzrokovano industrijalizacijom.

Isticanje „poželjnih“ ženskih identiteta majki, kućanica i supruga bili su prisutni i u diskursu pripadnika Katoličke crkve poput njemačkog katoličkog pisca Conrada Sickingerera, ali i u diskursu građanskoga društva. Kako navodi Dinko Župan školski sustav je kao disciplinski aparat imao za cilj, u ženskom slučaju, proizvodnju „dobrih kućanica“. ³⁵³ Unutar školskog sustava trebalo se reproducirati i afirmirati znanje o ženskosti koju su karakterizirale specifične osobine poput pokornosti, strpljivosti, brižljivosti, čednosti, poštenosti, stidljivosti i dr. Može se zaključiti kako je bez obzira na klasni antagonizam vizija o ulozi žene i muškarca u obitelji bila jednaka kako muškom dijelu radništva tako i muškom dijelu građanskog društva. Žena je prema toj viziji pripadala privatnoj sferi doma, a muškarac javnoj sferi.

³⁵³ Dinko Župan, *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, (Učiteljski fakultet u Osijeku: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje: Slavonski Brod, 2013.), 49.

7. Zaključak

Prodorom zamjetnije količine kapitala krajem 1860-ih godina na područje Banske Hrvatske došlo je postupne izmjene dotadašnjih kako ekonomskih tako i socijalnih prilika. Promjene su popraćene i reformama bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.) koje je provodila građanska privredna elita. Skromni industrijalizacijski pomaci nisu utjecali samo na oblikovanje privredne elite, već i tvorničkog radništva. Osim toga, industrijalizacija je nepovoljno utjecala i na ekonomski položaj radništva. Pokušavajući olakšati teško materijalno stanje radništva liberalno je građanstvo osnivalo radnička obrazovna društva. No radništvo se postupno odvajalo od građanskog utjecaja i pod utjecajem stranih radničkih društava osnivalo samostalna radnička društva s kulturnom i potpornom funkcijom. Nezadovoljstva su radnici iskazivali i štrajkovima koji su u pojedinim slučajevima išli u njihovu korist. Aktivniji su članovi radničkih društava osnovali i prvi dvojezični općeradnički list na području Banske Hrvatske koji je trebao obrazovati radništvo i osvijestiti potrebu udruživanja.

Za razliku od građanskoga tiska, *Radnički prijatelj* odmah se u početku opredijelio za izvještavanje o socijalnim i ekonomskim problemima radništva. Analizama programa i strukture lista dolazi se do zaključka kako je list zastupao zahtjeve Eisenacherskog programa njemačke socijalne demokracije i Lassalleovu teoriju o državnoj pomoći. Osim toga, usporedbom uređivačke politike *Radničkoga prijatelja* i uređivačke politike *Vorwärtsa!* dolazi se do zaključka kako je list slijedio pojedine aspekte uređivanja kao što su raspored i nazivi rubrika. U prilog praćenju uređivačkih politika stranih radničkih listova svjedoči i naslov lista koji je nastao po uzoru na listove koji su izlazili u Berlinu i Halleu krajem 1860-ih. Nadalje, uredništvo i suradništvo *Radničkoga prijatelja* vidjelo je funkciju obrazovanja radništva u stvaranju klasne svijesti pomoću koje će uvidjeti važnost udruživanja te zahtijevati ekonomske i političke promjene po uzoru na inozemno radništvo. Kada je u pitanju stav o zapošljavanju žena u industriji, dolazi se do zaključka kako ni suradnik *Radničkoga prijatelja* ni suradnici *Vorwärtsa!* nisu zahtijevali ukidanje ženskog rada primarno zbog ekonomskih razloga. Njihovo protivljenje ženskom radu u industriji imalo je, prema svemu sudeći, korijen u redefiniranju rodni uloga koje je uzrokovano posljedicama industrijalizacije. Izlazak žene iz privatne sfere doma i mogućnost zapošljavanja prijetili su narušavanju muškog autoriteta i koncepta ženskog domesticiteta. Osim toga, muškarac je „strahovao“ od gubitka kontrole nad ženskom seksualnošću kao i nad seksualnom reprodukcijom.

Izvori poput *Radničkoga prijatelja* predstavljaju uvid u tadašnje preokupacije malobrojnog hrvatskog radništva, njihova razmišljanja o socijalnom pitanju i predlaganje mogućih rješenja. Isto tako uređivanje lista i praćenje suvremenih događaja predstavljaju aktivistički čin, a brojni komentari uredništva i suradništva o svakodnevnici hrvatskog radništva dokazuju kako su glasovi „odozdo“ pokušavali stvoriti vlastitu javnu sferu neovisnu od građanskoga utjecaja. U tom slučaju treba napomenuti kako su aktivno radništvo, ujedno i uredništvo lista, predstavljali tipografi i pojedini obrtnički radnici. Tu u prvom redu treba istaknuti Dragutina Kalea, ali i ostatak uredništva o čijem se intelektualnom angažmanu i dalje može problematizirati.

Istraživanjem političke orijentacije lista i strukture te analizama stavova o obrazovanju, udruživanju i radu žena u industriji može se zaključiti kako je *Radnički prijatelj* predstavljao indikator upućenosti u suvremena teorijska promišljanja i aktivističke prakse prisutne u europskom radničkom pokretu u kontekstu Prve internacionale. Naposljetku, u budućim bi se istraživanjima mogli u obzir uzeti i drugi radnički listovi poput bečkog *Gleichheita* čiji je sadržaj bio uzorom njemačkom dijelu *Radničkoga prijatelja*, a u ovom radu nije istražen. Time bi istraživanje obuhvatilo detaljne analize sadržaja navedenih listova i utvrdilo u kojoj je mjeri jedan bio uzorom drugome. Osim navedenog bečkog lista, mogao bi se istražiti i utjecaj *Volksstaata* kao i *Arbeiter Wochen Chronike* na uređivačku politiku i sadržaj *Radničkoga prijatelja*. Također, pitanje fenomena ulaska žena na industrijsko tržište trebalo bi potkrijepiti s arhivskim istraživanjima i konkretnim podacima o udjelu radnica u pojedinim tvornicama ukoliko takvi podaci postoje. Konkretniji podaci otkrili bi u kojoj su mjeri stavovi radnika prema radu žena sredinom 1870-ih bili ekonomske, a u kojoj rodne prirode.

8. Popis literature

Novine:

Narodne novine, Zagreb, 1870.

Radnički prijatelj (Der Arbeiterfreund), Zagreb, 1874.-1875.

Volksstaat, Leipzig, 1874.

Vorwärts, Beč, 1868.-1875.

Zagrebački katolički list, Zagreb, 1871.-1875.

Zatočnik, Sisak, 1869.-1870.

Literatura:

1. Bauer T. Werner; Bauer Lili. *Presse und Proletariat. Sozialdemokratische Zeitungen in Roten Wien*, Beč: Das Rote Wien in Waschsalon Karl-Marx-Hof, 2017.
2. Bekken, Jon. „No Weapon So Powerful': Working-Class Newspapers in the United States“. *Journal of Communication Inquiry*, 12(1988), 2:104-119.
3. Bićanić, Rudolf. „Razvoj industrije u Zagrebu“. U: *Iz starog i novog Zagreba*, 1, urednik Franjo Buntak, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957., 266-277.
4. Bićanić, Rudolf. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, Zagreb: JAZU, 1951.
5. Bikar, Fedora. „Utjecaj Prve internacionale i Pariške komune na hrvatski radnički pokret putem njegove povezanosti s Ugarskom“. *Putevi revolucije*, 3(1965), 5:193-206.
6. Bikar, Fedora. „O nekim specifičnostima ekonomsko-društvene podloge i o sastavu učesnika radničkog pokreta Mađarske u razdoblju 1848-1890.“. *Putevi revolucije*, 2(1964), 3-4: 521-529.
7. Biočić, Ana. *Djelovanje katoličkih svećenika u sazivu Sabora Trojedne kraljevine od 1868. do 1871. godine*, doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji, 2014.
8. Briggs, Asa. *Socijalna povijest Engleske*, Zagreb: Barbat, 2003.

9. Burke, Peter. „Overture: the New History, its Past and its Future“, *New Perspectives on Historical Writing*, 1992.
10. Burke, Peter. *Istorija i društvena teorija*, Beograd: Equilibrium, 2002.
11. Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj*, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, 1957.
12. Cazi, Josip. *Radnički pokret Hrvatske 1860-1895*, Beograd: Rad, 1962.
13. Cazi, Josip ur. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knjiga prva, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.
14. CeciĆ, Vinko. „Rođenje, život i smrt *Radničkog prijatelja*. Prve radničke novine u Hrvatskoj u svjetlu arhivskih dokumenata“. *Telegram* (Zagreb), 24. veljače i 3. ožujka 1961.
15. CeciĆ, Vinko. „Radnički prijatelj“. *Zagrebačka panorama*, 1961., 9: 242.-244.
16. Čepulo, Dalibor. „Mažuranićeve reforme 1873.-1880.: modernizacija kao izgradnja države i nacije“. U: *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Zagrebu 2014.* (ur.) Dalibor Čepulo; Tea Rogić Musa; Drago Roksandić, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019., 1-71.
17. Despot, Miroslava. „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune“. U: *Pariška komuna 1871-1971*, knjiga 2, ur. Pero Damjanović, Beograd: Institut za savremenu istoriju: Rad, 1971., 965-1016.
18. Despot, Miroslava. *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*, Zagreb: JAZU, 1979.
19. Despot, Miroslava. „Diskusija“. U: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović; Jovan Dubovac; Mladen Vukomanović; Mihailo Bjelica, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.
20. Frader, L. Laura. „Dissent over Discourse: Labor History, Gender and Linguistic Turn“, U: *History and Theory*, 34 (1995), 3:213-230.
21. Globačnik, Matko. „Najranija recepcija Marxove misli među Južnim Slavenima u Habsburškoj Monarhiji i Srbiji (1848.-1871.)“. U: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.* (ur.) Drago Roksandić. Zagreb: FF Press, 2017., 171-188.

22. Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb: Globus, 1992.
23. Gross, Mirjana, ur. *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb: SNL, 1981.
24. Gross, Mirjana. „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“. *Historijski zbornik*, VIII(1955), 1-4: 1-39.
25. Gross, Mirjana. „*Radnički prijatelj*: prvi hrvatski općeradnički list“. *Vjesnik*, 2. kolovoza 1952.
26. Gross, Mirjana. „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907“. *Putevi revolucije*, 3(1965), 5: 117-130.
27. Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Novi liber-Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.
28. Hobsbawm, Eric. *Doba kapitala 1848-1875*, Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost, 1989.
29. Hobsbawm, Eric. „On history from Below“. U: *On history*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1997., 201-216.
30. Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb: Leykam international, 2007.
31. Iveljić, Iskra. „Kontrolirana modernizacija za banovanja Ivana Mažuranića“. *Radovi – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 48(2016), 1: 313-328.
32. Iveljić, Iskra. „Modernizacija izvana i modernizacija iznutra. Hrvatske zemlje od neoapsolutizma do bana Mažuranića“. U: *Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost*. sv. IV., ur. Ježić, Mislav; Bratulić, Josip; Vončina, Josip; Jelčić, Antun Dobravko, Zagreb: HAZU : Školska knjiga, 2009., 77-92.
33. Janković, Branimir prir. *Dijalog s povodom 6. Intelektualna historija*, Zagreb: FF Press, 2013.
34. Janković, Branimir. *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.
35. Judson, Pieter. *Povijest Habsburškog Carstva*, Zagreb: Sandorf, 2018.
36. Kampuš, Ivan; Karaman, Igor. *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb: Školska knjiga, 1994.

37. Karaman, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2000.
38. Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800.-1941.*, Zagreb: Naklada Naprijed, 1991.
39. Knapič-Krhen, Cvetka. „Zašto je prestao izlaziti *Radnički prijatelj*?“. *Kaj*, VI(1973), 3: 81-83.
40. Knapič-Krhen, Cvetka. „Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj“. *Putevi revolucije*, 3 (1965), 5: 217-218.
41. Knapič-Krhen, Cvetka. „Odjeci razmirica austrijskih socijalista unutar Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva u godinama 1873. i 1874.“. *Kaj*, VI(1973), 3:84-86.
42. Kocka, Jürgen. „Asimetrična historijska poredba: slučaj njemačkog *Sonderwega*“. U: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.
43. Kolak Bošnjak, Arijana. „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“. U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016., 133-150.
44. Kovačević, Ivan. *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867-1914.*, Beograd: Institut za savremenu istoriju i Nip export-press, 1972.
45. Kovačević, Ivan. „Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869.-1878.)“. U: *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije u Slavonskom Brodu*, 10, Slavonski Brod, 1973., 1-11.
46. Leesch, Klaus. „*Vörrwärts*“ in „*Die Neue Zeit*“: *Die Sozialdemokratische Presse in langen 19. Jahrhundert*, Leipzig: Ille&Riemer, 2014.
47. Markus, Tomislav. „*Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija od 1790. do 1918.: Osnovne smjernice političke povijesti*“. U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016., 3-26.
48. Mažuran, Ive. „Prvo radničko društvo u Osijeku („Društvo za izobražavanje poslenika“- „Osječko radničko-obrazovno društvo“)“. U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867.“*, 1969., 45-78.

49. McBride, Theresa. „Women's work and Industrialization“. U: *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, ur. Lenard R. Berlanstein, New York: Routledge, 1992., 65-84.
50. Muraj, Aleksandra. „Svakodnevni život u 19. stoljeću“. U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016., 309-339.
51. Najbar-Agičić, Magdalena. *Povijest novinarstva: kratki pregled*. Zagreb: Ibis grafika: Sveučilište Sjever, 2015.
52. Najbar-Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945.-1960*. Zagreb: Ibis grafika, 2013.
53. Oštrić, Vlado. „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život! (Prilog biografiji Dragutina Kalea)“. *Kaj*, VI (1973), 3: 20-51.
54. Oštrić, Vlado. „Složni – biti ćemo množni!«. U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i naobraženje“. *Kaj*, VI (1973), 3:3-20.
55. Oštrić, Vlado. *Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890)*. U: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović, Jovan Dubovac, Mladen Vukomanović, Mihailo Bjelica, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974., 45-85.
56. Oštrić, Vlado. „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“. *Povijesni prilozi* 2(1983), Zagreb, 2: 11-62.
57. Oštrić, Vlado. „Odnosi i suradnja između tipografa u Hrvatskoj i Austriji (1838.-1898.)“. U: *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije u Slavonskom Brodu*, 12, Slav. Brod, 1975., 1-14.
58. Oštrić, Vlado. „Diskusija“. U: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, ur. Milo Popović; Jovan Dubovac; Mladen Vukomanović; Mihailo Bjelica, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.
59. Pejić, Luka. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, Zagreb: DAF, 2016.
60. Pejić, Luka. „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici“. *Historijski zbornik*, LXII (2018), 2: 411-438.

61. Pejić, Luka; Rajković, Ana. „Historiografski doprinosi proučavanju broetskoga radničkoga pokreta“. U: *Prilozi za povijest Broda i okolice*, knjiga 4, ur. Dinko Župan, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019., 139-156.
62. Pejić, Luka. *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet u Zagrebu: Zagreb, 2020.
63. Plećaš, Dušan. *Prvomajske proslave u Osijeku*, Osijek: Revija: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta „Božidar Maslarić“, 1973.
64. Popović, Milo; Dubovac, Jovan; Vukomanović Mladen; Bjelica Mihailo, ur. *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974.
65. Rajković, Ana. *Kulturna povijest rada: Štampa u funkciji radničke emancipacije*, <https://voxfeminae.net/pravednost/kulturna-povijest-rada-stampa-u-funkciji-radnicke-emancipacije/>
66. Reick, Philipp. „And protect us from market. Organized labor and the demand to shorten the workday of women in the 1860s and 1870s“. *InterDisciplines. Journal of History and Sociology*, 1 (2015), 6:7-28.
67. Schmidt, Jürgen. „The German labour movement, 1830s-1940s: early efforts at political transnationalism“. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (2020), 6:1025-1039, DOI: 10. 1080 /1369183X.2018.1554283
68. Schwarzkopf, Jutta. „The Social Condition of the Working Class“. U: *A Companion to Nineteenth-Century Europe*, Stefan Berger (ur.), Blackwell Publishing Ltd, 2006., 109-123.
69. *Spomen knjiga o djelovanju tipografske odnosno grafičke organizacije u Zagrebu: s prikazom tarifno-socijalnog i kulturno-stručnog djelovanja ustanova i pojedinaca proizašlih iz redova grafičkih radnika: 1870-1940*, Zagreb: Savezna organizacija Saveza grafičkih radnika-ca, 1940.
70. Szabo, Agneza. „Dualističko uređenje Monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“. U: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić; Lovorka Čoralić, Zagreb: Školska knjiga, 2005., 459-466.

71. Šidak, Jaroslav; Šepić, Dragovan; Karaman, Igor; Gross, Mirjana. *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb: Školska knjiga, 1968.
72. Šidak, Jaroslav. „O proučavanju radničkog pokreta u hrvatskoj historiografiji poslije 1945.“, *Historijski zbornik*, 24(1974), 1: 509-513.
73. Šoljan Bakarić, Marija ur. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.
74. Stummvoll, Alexander. *A Living Tradition: Catholic Social Doctrine and Global Politics*, Eugene, OR: Cascade Books, 2018.
75. Švoger, Vlasta. „Zagrebačko liberalno novinstvo o slobodi tiska i društvenoj ulozi novina od izbijanja revolucije 1848. do uvođenja neoapsolutizma 1851. godine“, *Povijesni prilozi* 25 (2006.), 30: 204.
76. Van Ginderachter Maarten, Beyen, Marnix ur. *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012.
77. Živaković Kerže, Zlata. *S tradicionalnih na nove putove. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1999.
78. Župan, Dinko. „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“. U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, sv. VI, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Zagreb: Biblioteka Povijest Hrvata: Matica hrvatska, 2016., 273-308.
79. Župan, Dinko. *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Učiteljski fakultet u Osijeku: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje: Slavonski Brod, 2013.
80. Xavier, Cintia; Pontes, Simão, Felipe. „The characteristics of newspapers as cultural power: reinterpretations of journalism theory proposed by Otto Groth“, *Intercom: Revista Brasileira de Ciências da Comunicação*, 42(2019), 2:35-48, <https://dx.doi.org/10.1590/1809-5844201922>

Internetski izvori:

1. „Hägele, Joseph M.“, <https://www.projekt-gutenberg.org/autoren/namen/haegele.html>
2. „Hellenbach, Lazar“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24871>
3. Kale (Kahle), Dragutin, <http://www.unicro.hr/print.php?ID=808> ; <http://licegrada.hr/kuca-u-kojoj-je-zivio-prvi-predsjednik-hrvatskog-tipografskog-drustva-dragutin-kale/>
4. „Lassalle, Ferdinand“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=35514>
5. „Makanec, Milan“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=38230>
6. „Moltke, Helmuth, von, grof“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41627>
7. Pio IX., *Qui pluribus*, https://en.wikipedia.org/wiki/Qui_pluribus
8. „Pariška Komuna“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=46707>
9. „Prva internacionala“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27642>
10. „Rieger, Josip“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52819>
11. „Riehl, Wilhelm Heinrich“, <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Heinrich-Riehl>
12. „Schulze-Delitzsch Franz Hermann“, <https://genossenschaftsmuseum.de/schulze-delitzsch/>
13. „Vukotinović, Ljudevit“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65646>
14. „Zorić, Josip“, https://library.foi.hr/m3/rez1.php?G=9&H=METELGRAD&U=ZORI%C6*Josip